

UDK broj
94(=163.41)(497.6)"18/19"(049.2)
323.1(=163.41)(497.6)"18/19"(049.2)

Naučna polemika

Ljubomir Madžar*

Institut za strategijske studije i razvoj „Petar Karić“ Alfa BK univerziteta u Novom Beogradu (Srbija) i dopisni član Slovenske akademije znanosti in umetnosti u Ljubljani (Slovenija)

Institute for Strategic Studies and Development "Petar Karić" of Alfa BK University in New Belgrade (Serbia) and the corresponding member of the Slovenian Academy of Sciences and Arts in Ljubljana (Slovenia)

Primljen: 2. septembra 2022. godine

Prihvaćen: 14. septembra 2022. godine

**MUKLI AVAZ IZ TAJNOG VILAJETA
-Razmišljanja o istoriji, politici i rodoljublju-**

Apstrakt

Ovaj tekst je opširniji osvrt na jednu nedavno objavljenu knjigu (Dušanić 2018). Svrha mu je prikazivanje značaja vladavine prava posredstvom ispitivanja učinaka njenog naglog uvođenja. Ukazujući na jedan broj važnih i relevantnih detalja, osnovni zaključci u toj knjizi odlučno se osporavaju. Period obrađen u knjizi sadrži jednu spektakularnu institucionalnu promenu, zauzimanje Bosne i Hercegovine (BiH) od strane Austrougarske monarhije (KuK), što je predstavljalo jedinstvenu i dragocenu promenu, pogodnu za ispitivanje učinaka ovog institucionalnog obrata na privredu i druge, sa njom na poznati način povezane, oblasti društvenog života. Propušteno je da se iskoristi ova izvanredna prilika i straćena je mogućnost ispitivanja učinka alternativnih institucionalnih aranžmana. Dalje kritičke primedbe odnose se na ocenu austrougarske okupacije prema kojoj je to bila vrlo nepovoljna promena po srpske nacionalne interese jer je sprečila

---

* E-mail adresa: ljmadzar@fepn.edu.rs

ujedinjenje Srba sa njihovom matičnom državom Srbijom. Ovde se dokazuje posve suprotna tvrdnja. Dragoceni skok iz primitivnog pred-civilizacijskog okruženja u razvijeno i civilizovano društvo, kakva je bila KuK, morao je doneti značajno poboljšanje za sve stanovnike BiH, dok je autor knjige propustio da iznese tu ključnu činjenicu. Njegova kritika uticaja KuK, sa podvlačenjem činjenice da je sprečila svesrpsko ujedinjenje, jednostavno je pogrešna. Ovde se pokazuje da ujedinjenje bosanskih i drugih Srba sa Srbijom nije predstavljalo ostvarivu istorijsku opciju te da izostanak tog ujedinjenja nije legitiman razlog za bagatelisanje jedne istinski povoljne društvene promene. Vrlo oštre primedbe date su i na rđavo izvedenu kompoziciju knjige, jer su uključeni veliki blokovi materijala koji nemaju nikakve veze sa predmetom i svrhom knjige. Takvi blokovi su, između ostalog, njegove digresije o tzv. neoliberalizmu i neokolonijalizmu. On ova dva globalna ustrojstva krivi za sva krupnija zla današnjice a da se čak ne pozabavi njihovim definisanjem. Čitalac je na velikoj mucu u nastojanju da razabere o čemu to autor uopšte govori, a pitanje je da li je u tom pogledu sam sebi jasan i orijentisan i sam autor.

Ključne reči: *institucionalni poredak, međunarodni odnosi, nacionalna istorija, nacional(n)(istič)ke aspiracije, patriotizam, neokolonijalizam, neoliberalizam.*

JEL klasifikacija: A13, B15, E02, E14

Uvod

Povod za ova razmišljanja je najnovija knjiga profesora Jovana Dušanića (2018). Odlučujući razlog za pretakanje tih razmišljanja u pisanu formu jeste atraktivnost obrađene materije ali i izazovnost načina na koji je ona obrađena. Izazovnost se sastoji u tome što je ova knjiga – bar za autora ovog teksta – jedna neobična mešavina zanimljivih dokumentarnih nalaza i pratećih uvida, s jedne, i krajnje rđavih, gotovo neprihvatljivih postupaka u *tumačenju* i obradi, uključujući i formalne jezičke manjkavosti i pravopisne omaške, s druge strane. Tekst koji sledi ne može a da ne bude opterećen ovom ambivalentnošću i mora da padne u oči svojevrsnim odista markantnim janusovskim osobenostima. S jedne strane, biće istaknut i snažno podvučen jedan broj njegovih karakterističnih uvida i sadržinski inspirativnih nalaza, a s druge strane biće ukazano na neka

njegova svojstva koja, bar kod autora ovog osvrta, daju ozbiljan povod za pitanje kako je knjiga u svojoj ovako upadljivoj nesređenosti i sa toliko formalnih nedostataka *uopšte mogla da bude stampana*.

U svom kritičkom delu ovaj tekst će se odnositi ne samo na autora nego i na urednika edicije u kojoj je publikovana i na lektora kroz čije je ruke morala da prođe. Dakako, ukoliko je odgovarajućeg urednika i lektora uopšte i bilo. U ambijentu zakržljale privrede i osirotelog društva, u posebno teškom položaju našla se i izdavačka delatnost, pa se na toj pustopašici namnožilo mnogo sitnih i finansijski slabašnih izdavača koji nisu u stanju da obezbede normalno uređivanje, lekturu, korekturu i sve što je potrebno da bi knjiga zadovoljila uobičajene, u sređenom svetu podrazumevane izdavačke standarde.

Ovaj tekst ne može a da ne bude opširan. Pored strukturno ugrađene sklonosti ovog autora ka iscrpnom poniranju u problemski sklop o kome je reč – sklonosti na koju su umni prijatelji opetovano i opravdano skretali pažnju – takvu diskursivnu opširnost uslovljava i opseg i prekomerna složenost istraživačke oblasti o kojoj jr reč, a to znači veliki broj i zapanjujući obim problema koje valja razmotriti. Tu je i dobro poznata okolnost da iskazi kojima se artikulišu neslaganja moraju da budu potpuni i dovoljno detaljni – nije i nikada neće biti dozvoljeno suprotstavljati se nekim nalazima i konstatacijama bez kompletne, a to znači vrlo iscrpne argumentacije. Ovakvo „stanje duha“ dobro je naslutio i sam profesor Dušanić kad je u posveti na ljubazno poklonjenom primerku napisao *Osećam da se ni pogledi na istoriju neće poklopiti*, jer nas dvojica pripadamo dvama udaljenim svetovima, a divno je čudo da se to nije odrazilo na naše lepo prijateljstvo.

1. Preliminarne napomene o dometima i manjkavostima ove knjige

Veliki komplimenti moraju se ovoj knjizi uputiti već u ovim uvodnim napomenama. Pre svega to je spis o jednom burnom periodu naše nacionalne istorije. Dokumentovane knjige iz istorije nikada ne mogu biti suviše: ta *magistra vitae* izvor je neprebrojnih vrednih saznanja i nezaobilazan indikator individualnog i

kolektivnog identiteta. Koliko god da se neki od nas principijelno opredeljuju protiv nacionalizma i koliko god da se dosledno pozicioniramo kao antinacionalisti, svaki od nas mora negde da *pripada*, a ta *pripadnost* ne može a da prepoznatljivo ne opredeli deo našega bića. Nacionalisti se od antinacionalista ne razlikuju po tome što jedni priznaju naciju a drugi je rezolutno negiraju, nego po tome koliko težinu pridaju nacionalnoj pripadnosti. Reč je o subjektivnom vrednovanju te pripadnosti u odnosu na razgranat bokor drugih egzistencijalnih i vrednosnih dimenzija. Sve te dimenzije karakterišu nas kao civilizovane individue i pripadnike čovečanstvu kao celini, u duhu prastare poslovice *Una gens sumus*.

Dušaniću se mora odati veliko piznanje i za to što je proučio i u pitkom obliku sažeo ogromnu literaturu, uključujući i mnoge davno objavljene spise, kao i neobjavljene rukopise. Ovi potonji mahom su nepoznati i većem delu akademske javnosti, a o onoj široj publici da se i ne govori. Ti spisi – posebno oni u rukopisnoj varijanti – nedostupni su i najobrazovanijem delu naše čitlačke publike, a neki od njih su pravi rariteti i kao takvi nedostupni i profesionalnim istoričarima. Time što je tu obimnu literaturu pregledno razmotrio i sažeo pružio je ogromnu uslugu velikom broju ljubopitljivih i angažovanih čitalaca: uštedeo im je veliki trud samostalnog preturanja po starim izvorima, a u isti mah pružio veliku količinu značajnih i zanimljivih istorijskih informacija.

Kao važan i za mnoge od nas dragocen nusprodukt osnovne sadržinske celine koju obuhvata ova knjiga – a to je istorija Srba u Bosni i Hercegovini tokom XIX i prve petine XX veka – u knjizi su prezentirani najvažniji, zaista ključni momenti iz opšte nacionalne istorije, tj. iz povesti celog Srpstva. Ti momenti uključuju vladaoce nezavisnih srpskih država, ključne događaje koji su opredelili istorijske tokove (velike bitke, smene vlasti, krupne preokrete u državnim i društvenim datostima, promene u režimima vladanja...) i tokove kulturnog i duhovnog razvoja, posebno ulogu i uticaj pravoslavne crkve i građanske inicijative na planu prosvetnog razvitka u eri nešto zakasnele ali impresivne i značajne prosvete. Dušanić je na malom prostoru, rezervisanom za tu kategoriju informacija, skupio i pregledno izložio tako veliku masu bitnih elemenata da će mnogi, čak i kad ne bi imali drugog razloga,

upravo zbog toga brižljivo čuvati ovu knjigu i koristiti je kao svojevrsnu referentnu kreaciju (*reference book*).

Daleko – i još – važnija od upravo pomenutog jeste okolnost da knjiga pokriva jedan posebno važan, nesumnjivo *najvažniji*, period u istoriji bosanskohercegovačkih Srba, razdoblje u kome je došlo do epohalne institucionalne promene. Ta promena je rezultat okupacije Bosne i Hercegovine (BiH) koja je maltene iz osnova promenila njeno institucionalno ustrojstvo i pružila priliku da se u situaciji koja je bezmalo uporediva sa *eksperimentalnom* ispituju i prate učinci tog jedinstvenog i epohalnog privrednosistemskeg zaokreta. Svetska privredna i ekonomskopolitička istorija ne pruža mnogo ovakvih prilika – one su tako retke da nije pogrešno okarakterisati ih kao jedinstvene – pa je utoliko dragoceniji svaki činjenički zasnovan istraživački zahvat u odgovarajuće događaje i rezultujuće promene.

Ovaj jedinstveni društvenoekonomski obrt Dušanić nažalost nije stavio u središte svojih razmatranja – mnogo više ga je zanimala borba za srpsku autonomiju i samosvojnost – ali je ipak, donekle i usput, pružio obiman empirijski materijal koji omogućava da se razviju i upotpune paralelne i nezavisne analize tog krupnog, doista globalnog sistemskog preobražaja. Brojna i obilna empirijska svedočanstva prezentirana u ovoj knjizi daju tako široke mogućnosti daljih analiza i interpretacija da ne treba isključiti i izvođenje potpuno novih uvida i zaključaka, uključujući i one posve suprotne Dušanićevim tumačenjima. Dušanić je ekonomista i od njega se moglo očekivati da se prevashodno usredsredi na implikacije i učinke tog neponovljivog društveno-ekonomskog obrta budući da on upravo ekonomistima pruža neponovljivu šansu za proveravanje nekih nosećih propozicija u ekonomskoj nauci. Njega je ipak prvenstveno zanimala *nacionalna istorija*, ali je na sreću dao mnogo materijala i za one koji će biti zainteresovani za *ekonomske* posledice političkih preokreta. Dušanićev rad biće posebno zanimljiv za one, poput autora ovog napisa, koji krajnje, istinski fundamentalne uzročnike ekonomskog razvoja vide *daleko izvan* same privrede. Obiman empirijski materijal koji je Dušanić sabrao kao istoričar-amater može se tretirati i kao kolateralna korist za one koji će biti zainteresovani za *ekonomske* posledice velikih političkih pomeranja.

Kako je napred nagovešteno, ovde će biti raspravljani i nedostaci ove knjige za koje se ovde tvrdi da su veliki i nedopustivi. Ali neka tek preliminarno bude natuknuto da je Dušanić izvanredan u onim problemskim spletovima koji ne iziskuju neku posebnu učenost i gde je njegov prirodni talenat mogao da dođe do punog izražaja. Stvari tako stoje i kad je u pitanju jezik, stil, pravopis i nadahnuće u artikulaciji pojedinih problemskih spletova. Dušanić je rođeni pisac – njegov jezik je bogat i njegov izražaj snažan. Međutim, on je loš u kompoziciji teksta, oblikovanju pojedinih pasaja i njihovog uklapanja u šire celine, u pravopisu i jezičkom *formalizmu*. U nastavku će biti predstavljeni pokušaji da se ove tvrdnje strogo argumentuju. Biće raspravljani loše odabrani konceptualni prilazi, logičke protivrečnosti, nedostajuća rigoroznost u zaključivanju i, posebno, izobličenja u kompoziciji, izostala selektivnost u odabiru i organizaciji materijala i greške u pravopisu i, tu i tamo, u leksičkom oblikovanju ideja i uvida.

U daljem tekstu biće obrazloženo u čemu je sve loše uređena ova knjiga i kakvi se elementarni nedostaci daju zapaziti već na prvi pogled. Neka ovde tek bude napomenuto da u knjizi nema informacija o uredniku edicije u kojoj knjiga eventualno izlazi u javnost ili bar o uredniku samog izdavača koji bi vodio brigu o formalnom doterivanju svih njegovih izdanja. Može se pretpostaviti da izdavač takvog, makar i generalno zaduženog i ovlašćenog, urednika zapravo i nema, što je veliki nedostatak i izvor ozbiljnih rizika da izdanja budu opterećena velikim, zapravo neoprostivim nedostacima. U knjizi nema informacija ni o recenzentima, što opet navodi na pomisao da ih zapravo nije ni bilo. I po tom osnovu izdavaču se mogu uputiti ozbiljne zamerke. Da je knjiga prošla kroz valjane recenzije, sigurno je da brojnih krupnih ogrešenja u njenom oblikovanju, ogrešenja koja se opasno približavaju samoj granici sablažnjivosti, zasigurno ne bi moglo da bude. Mora se priznati da je taj pogubni stil izdavanja knjiga, bez pravih urednika izdanja i recenzenata, postao maltene preovlađujući stil kod naših slabo opremljenih i finansijski nedovoljno obezbeđenih izdavača. Ako išta, ovo je oblast u kojoj su i standardi i učinci danas daleko ispod onih koji su bili ostvareni i predstavljali imperativ normalnog poslovanja u našoj prethodnoj socijalističkoj državi. Ovde će preliminarno biti

napomenuto samo još i to da se u ovoj dimenziji Dušanić očitovao kao pravi, autentični izdanak ovog tla i paradigmatični predstavnik našeg nacionalnog bića: veoma je dobar tamo gde do izražaja dolazi talenat i prirodna bistrina, a upadljivo je deficitaran u stvarima koje traže uporno i dosledno učenje, sistematski napor i veliki rad.

Ovo je tačka na kojoj se može preuzeti rizik jedna šire konstatacije sa kojom će se jedna manjina učesnika akademske javnosti emfatično saglasiti, a jedana poprilična većina će je sa promenljivim intenzitetom i u većem ili manjem stepenu osporavati. U stručnoj javnosti je došla do izražaja upadljiva i žestoka polarizacija ekonomista na tzv. neoliberalne – ovo *neo* je prikačeno kao pogrdan prefiks, jezička smicalica koja liberalnu misao treba da predstavi u posprdnom vidu – i one druge, koji bi valjda mogli da se nazovu antiliberanima. Razlike između liberala i antiliberala ogromne su u mnogim dimenzijama, ali među tim dimenzijama čini se da je presudno važna *učenost*. Ta razlika je ne samo vidljiva nego i jarko upadljiva. U radovima liberala citira se neuporedivo veća masa literature, pogotovo one strane i pogotovo ove novije, koja je aktuelna. Liberali mnogo intenzivnije komuniciraju sa stranim naučnim centrima i daleko više saraduju u realizaciji inostranih naučnih programa i projekata. Posebno je važna činjenica da liberali neuporedivo više *objavljaju* u inostranstvu. Razlika je toliko velika da sam svojoj nedavno objavljenoj knjizi (Madžar 2018) *Liberali i oni drugi* dao podnaslov *Alternativa koja to nije*.

To, međutim, nije jedina specifična pojava kad je reč o ova dva žestoko suprotstavljena tabora. Zapaženo je da je u jeziku, stilu, pravopisu i sintaksi razlika između ta dva akademska bloka doslovno drastična. Pojednostavljeno rečeno antiliberali su vidno nepismeni u poređenju sa liberalima. Štaviše, zapažena je jasna korelacija između naučne kompetentnosti i jezičke i ortografske pismenosti. Antiliberani blok je i manje naučno izgrađen i vidno *manje pismeni* od svojih liberalnih pandana. Ta razlika je toliko upadljiva da sam u jednoj od svojih ranijih polemičkih knjiga (Madžar 2012, ss. 29-33) deo posvetio striktno jezičkim i ortografskim greškama, a još jedan daleko veći deo (33-44) konceptijskim i opšteobrazovnim iskliznućima koja su višestruko povezana sa opštom jezičkom kulturom.

Treba se nadati da nije neprimereno već u ovim uvodnim razmatranjima, koja neizbežno imaju opšti, načelni karakter, ukazati na jednu jednako opštu, principijelnu razliku između Dušanića i onih koji naučnu neutralnost i objektivnost uzimaju kao nezaobilazno, imperativno načelo u naučnim razmatranjima i analizi odgovarajućih činjenica i dinamičkih tendencija. U knjizi koja je predmet ovog osvrta (Dušanić 2018, s. 499) profesor Dušanić eksplicitno i tvrdo zagovara *selektivnost u izboru činjenica*. Citirajući afirmativno svog prezimenjaka i rođaka Svetozara Dušanića, on izričito naglašava da „istoriju treba čistiti od grozote i surovosti, a čuvati uspomenu samo na ono, što čini čast precima“. Ignorišući ovaj nepotrebno ubačen zarez, biće samo rečeno da je takvo opredeljenje u načelu ne samo nenaučno nego i antinaučno. U nauci je jedini zadatak i jedini kriterij vrednovanja *istina*, a to je imperativ sa kojim pravi naučnik ni po koju cenu ne pravi bilo kakav kompromis. Privrženost istini je jedina stvar po kojoj se pravi naučnici razlikuju od apologeta nacionalnog ili bilo kakvog deontološkog usmerenja, to je i jedna od onih krupnih okolnosti koje autora ovog osvrta razlikuju od autora knjige na koju se osvrt odnosi. Pored toga, Dušanićev apologetski stav isključuje preko potrebnu kritičku distancu i prateću kontinuiranu *moguću* revaluaciju politika i postupaka vođenih i činjenih u prošlosti. U svakoj sferi ljudske delatnosti kritika je nezaobilazni uslov njenog sistematskog usavršavanja, uslov dizanja na više i nove nivoe delotvornosti. Dušanićev apologetski pristup inferioran je i sa čisto praktične, doslovno pragmatske tačke gledišta.

2. Dometi knjige i vredna saznanja koja sadrži

Knjiga pokriva jedan izuzetno važan odsečak naše nacionalne istorije i sadrži masu informacija koje su za širu javnost toliko nepoznate da su u njenoj percepciji na samoj granici nepostojanja, a mnogo toga delovaće kao osvežavajuća novina i onoj užoj, profesionalno upućenoj javnosti. Dušanić je svoj tekst usmerio na jedno precizno definisano i sticajem okolnosti dobro odabrano, reprezentativno geografsko područje, a te uvide natopljene lokalnom bojom, koja je u ovakvim tekstovima uvek dobrodošla, propratio celishodnom i vrlo korisnom selekcijom istorijskog materijala vezanog za BiH i relevantnog za ceo srpski narod. Područje na koje je njegova analiza

usredsređena reprezentativno je u smislu destimulativnog ambijenta i pogubnih posledica koje su karakterisale vekove robovanja pod turskom vlašću, ali i u smislu radikalnih promena i dalekosežnog društvenog preokreta koje je donela austrougarska (u daljem tekstu KuK) okupacija. U narativu koji je razvijen u opisu sudbine šireg kraja u kome je locirano njegovo rodno selo dobro se reflektuje sudbina cele BiH, a mnogo toga što je u njemu sadržano mnogo i rečito govori o sudbini i golgoti celog srpskog naroda. Nemoguće je ne uočiti, a sigurno se mora pohvaliti, entuzijazam i žar sa kojim on prikazuje događaje i procese u našem nacionalnom biću i neugasle slobodarske težnje zajedno sa akcijama i delovanjima preduzimanim na liniji njihove što potpunije realizacije. Dušanić voli svoj zavičaj i emotivno doživljava celu BiH, a to njegovom tekstu daje karakter nadahnutog kazivanja i kreativnog entuzijazma koji lepo izvedenom narativu daje dopadljiv pečat moralnog vaznesenja i estetskog oblikovanja odgovarajućeg materijala.

U svom pregledu istorijskih zbivanja i društvenih promena koje su njihov logički korelat, Dušanić je izneo mnogo činjenica koje su ne samo slabo poznate nego čak i doslovno iznenađujuće. Znatan broj neočekivanih uvida, pa čak i neobičnih, opštim predstavama suprotstavljenih elemenata daje njegovom tekstu svojstva dramatske napetosti, čini ga dinamičnim i intrigantno zanimljivim za veliki broj čitalaca. U teoriji informacija iznenađenje je mera informacionog sadržaja primljenih poruka, a u toj ravni autor je javnost štedro obogatio. Iznenađeni čitaoci ispostaviće se kao spoznajno obogaćeni učesnici ove intelektualne interakcije, a edukativni učinak knjige pokazaće se kao nesumnjiv i značajan.

Etička osobenost ove knjige predstavlja predvidiv učinak i dragocen rezultat činjenice da se ona bavi onom teritorijom iz južnoslovenskog regiona u kojoj je bilo ponajviše ugnjetavanja, odricanja, oskudevanja i pojedinačne i kolektivne nesreće. BiH je uveliko i bespogovorno prepoznata kao balkanski i evropski karakazan. Može se reći da je gotovo nezamisliva neka nedaća ili istorijska kataklizma koja se događala na Balkanu i u Evropi a da je zaobišla BiH, bolje rečeno da je nije pogodila teže i žešće nego druga područja. Upravo stoga, poniranje u istorijsku sudbinu i modalitete preživljavanja ovog dela Balkana ima očitu moralnu dimenziju, a to

opredeljenje za bavljenje tom sudbinom i angažovano kazivanje o pratećim izgledima i naporima za napredak nesumnjiva je vrlina ovog teksta. Dušanić o svom zavičaju i o BiH ne piše hladno i objektivno, sa neutralnom i nezainteresovanom distancom, nego angažovano i predano, kao čovek koji pustolovine i peripetije tog vilajeta ne samo izučava i tumači nego proživljava i stradalnički podnosi.

Zahvaljujući tome što je razumljivim jezikom obradio velike segmente iz istorije BiH, Dušanić je mnogo doprineo izgradnji mosta između profesionalno razvijane historiografije i šire javnosti, a to znači između korpusa profesionalnih, uže specijalizovanih istoričara i običnih čitalaca. Zahvaljujući njegovom tekstu široj publici biće bliža i dela istoričara profesionalaca: znanja stečena čitanjem njegove knjige omogućiće delotvorniju apsorpciju informacija sadržanih u radovima pisanim sa strožijim naučnim pretenzijama i oblikovanim shodno tamo preovlađujućim stručnim standardima. Ulazeći u rizik da budem dokazano optužen za protivrečnost, moram da izrazim svoje dopadanje kad je reč o opširnim etnografskim opisima, informacijama o uslovima i načinima života u ambijentu nerazvijene seljačke Bosne, i, posebno bogatstvom tradicionalnih, mahom skrajnutih reči, efektnih provincijalizama koji su uveliko utonuli u maglu zaborava. Za one koji vole reči i narečja, ova knjiga je obilan i uzbudljiv izvor. Za one koji naginju logičkoj doslednosti i diskurzivnoj koherentnosti to će biti **nedozvoljeno** a preveliko zagazivanje u materiju koja sa predmetom knjige kako je artikulisan naslovom – nema nikakve veze. Pošto spadam i u ljubitelje reči i u žustre zagovornike koherentnosti, gotovo da mi je suđeno da budem protivrečan.

Nažalost, ta inače zanimljiva materija, posebno u delovima koji nisu preopterećeni neodmereno natrpanim i ne uvek brižljivo probranim detaljima, opterećena je, s druge strane, očiglednim upravo istaknutim nedostatkom ispoljenim u činjenici da *toj* materiji u ovakvoj knjizi *sigurno nije mesto*. Isto se može reći i za dobar deo preostalog materijala – lokalne narodne poslovice, uzrečice, brzalice, detaljne opise narodnih običaja – zanimljivo i lepo ispričano štivo ali sasvim *neumesno* u smislu da bi trebalo da se nađe u nekoj **bitno drukčijoj** knjizi. Isto se, ali sa još jačim naglaskom, može reći za

detaljno ispričanu i intimnim detaljima preopterećenu *porodičnu istoriju* sa informacijama o ličnostima i pratećim dogodovštinama koje su od interesa za samu (i samo za) porodicu i najbolje bi mogli da ostanu smešteni u nekom požutelom porodičnom spomenaru. Dušanić se tu sasvim zaboravio i smetnuo s uma da je predmet knjige borba bosanskih i hercegovačkih Srba za *slobodu i ujedinjenje*. U knjizi koja se bavi tom veličanstvenom temom sigurno ne bi smelo da bude mesta za informacije o stričevićima i bratućedima pojedinih njegovih predaka, koji ni sami nisu, ne bar svi odreda, toliko značajni da zaslužuju da budu obrađeni u ovakvoj jednoj knjizi.

Utkivati brojne i u nacionalnim razmerama sitne elemente u istorijsku knjigu posvećenu nacionalnim slobodarskim stremljenjima i akcijama – van svake je sumnje prepotentno i daleko izvan granica dobrog ukusa. Apstrahujući ovakve ispade i, kako bi rekla I. Sekulić, progoretine, Dušaniću se mora odati priznanje za vredno prikupljanje opsežne i zanimljive građe i naučno potvrđenih nalaza. Na mahove se dobija utisak kakav se stiče čitanjem pesničkih antologija: izolovano, izdvojeno čitanje pesme uvek daje izvestan utisak i doživljaj estetskog zadovoljstva; međutim, kad se pesma nađe u antologiji, u konstelaciji opredeljenoj zastupljenošću drugih pažljivo skupljenih pesničkih ostvarenja, ona zablista jednim novim, potpuno drukčijim i retko doživljavanim sjajem.

Idući ranije najavljenim neizbežnim janusovskim tokom, neophodno je vratiti se pozitivnom, veoma afirmativnom razmatranju i makar i delimično, jer za sve nema prostora, istaći neočekivane, te stoga i neočekivano vredne, informacije i nalaze sadržane u ovoj intrigantnoj knjizi. Oni su toliko iznenađujući i toliko zanimljivi, da bi bilo nekorektno ne skrenuti pažnju bar na neke od njih, a oni su, s druge strane, toliko izazovni i zanimljivi da je prosto nemoguće doleteti iskušenju da se iznesu makar i u strogo svedenoj selekciji.

Pre svega, valja istaći da je Dušanić u mnogim delovima svoga spisa otkrio i dokumentovao važne društvene činjenice. Jedna takva činjenica jeste da je trgovina, pogotovo ona krupnija, mahom bila u srpskim rukama (pored ostalog na ss. 155-6, 177), te da je tako u redovima srpskog naroda izrastao jedan imućniji sloj koji je delovao kao važan činilac srpskog kulturnog razvitka i jačanja crkvenog života, dakako sa posebno jakim uplivom na širenje i jačanje srpskog

identiteta i nacionalne svesti. Naučeni smo i navikli da su Srbi za „turskog zemana“ bivali u svakom pogledu obespravljani i da im je napredak bio onemogućen u svim sferama ekonomskog delovanja i društvenog života. Mali je broj autora kod kojih su mogli da se nađu tragovi drukčijeg gledanja i različitog, uverljivo iznijansirano g tumačenja. Dušanić je među takvima i to mu mnogo govori u prilog. Čak i kad se on zanese, bespomoćno uhvaćen u standardne obrasce sveopšteg srpskog tlaćenja, činjenice koje iznosi govore same za sebe i pružaju osnovu za jednu drukčiju interpretaciju. Ako je Srbin mogao tokom turske vladavine da se zaima, pa čak i obogati, mora da je država faktički obavljala bar deo svojih funkcija: morala je postojati nekakva institucionalna zaštita vlasništva i ugovora, jer bez takve zaštite niko ne može da se obogati a još manje da kroz nekoliko naraštaja pronese i sačuva svoje bogatstvo. Štaviše, ta je zaštita morala biti univerzalna i verski, nacionalno i rasno neutralna. U odsustvu bar nekog stepena takve neutralnosti, finansijsko jačanje srpskih trgovaca bilo bi nezamislivo.

Drugo važno otkriće odnosi se na „nekrunisanog kralja“, poznatog dugogodišnjeg predstojnika BiH Benjamina Kalaja. Još od gimnazije, a i dobrano nakon nje, u sećanju je ostajala duboko urezana negativna slika ovog upravitelja velikog bosansko-hercegovačkog područja: nasilan, surov, mrzilać Srba, prepreka svakom srpskom pokušaju kakve-takve građanske i nacionalne emancipacije. Od Dušanića (2018, ss. 327-33) saznajemo da je u politici KuK bilo mnogo toga što je bilo povoljno po Srbe i da je Kalajev doprinos tim povoljnostima bio nesumnjiv. Iz Dušanićevog prikaza jasno se vidi da je i srpstvo i pravoslavlje sa austrougarskom okupacijom dobilo neočekivano širok prostor za razvoj i prosperitet (s. 307). Vredna je informacija da su za svoje verske i školske potrebe novac iz budžeta dobijali i Srbi (s. 283) iako relativno vidno manje, što je i razumljivo makar i ne bilo opravdano.

Naime, Srbi su istrajno i kontinuirano težili ujedinjenju sa maticom, a to je podrazumevalo podrivanje KuK, pri čemu je sa dizanjem nivoa obrazovanja i jačanjem verske odanosti rasla ta – sa stanovišta KuK – destruktivna tendencija. Nije baš razumno očekivati od bilo koje države i njene vlasti jačanje inicijativa i tendencija koje u krajnjoj liniji vode njenom potkopavanju. Nikoga

ne bi trebalo da iznenadi da su Srbi, relativno gledano, dobijali manje iz budžeta, ali bi moralo da iznenadi da su dobijali i toliko koliko je kod Dušanića istinoljubivo i objektivno notirano. Dalje se u knjizi (ss. 301 i na drugim mestima) konstatuje da je Zemaljska vlada propisala da se u školama sa srpskom većinom obavezno uči ćirilica i da u ćirilici budu udžbenici i školska dokumenta. Stiče se utisak da je Zemaljska vlada o ćirilici brinula više i efektivno delotvornije nego što kod nas u Srbiji, bez obzira na ustavne odredbe i zakonsku regulativu, danas brinu sukcesivno ustoličavane vlasti. Nema sumnje da su KuK vlasti favorizovale stanovništvo katoličke veroispovesti, ali ta činjenica ništa ne menja na stvari kad se ima u vidu da je i Srbima položaj vidno popravljen u odnosu na prethodna, turska vremena. Ispravna analiza mora da se usmeri ne na to da li su, i koliko, katolici dobijali – ukupno ili per capita – više od pravoslavaca nego na to da li je, i koliko, srpski živalj dobijao u odnosu na stanje iz turske vladavine.

Vrlo su zanimljive i spoznajno vredne Dušanićeve opservacije o nacionalnoj politici KuK. (ss. 286-9 i dalje). Kalajev „mađarski“ model nacije zanimljiv je i, u sopstvenim koordinatama, visoko funkcionalan i nesumnjivo racionalan. To je prihvatanje jezika – a ne vere – kao definicionog kriterija za naciju i pokušaj da se na toj osnovi četiri vere stope u jedinstvenu naciju. Emotivno sam čvrsto opredeljen za jezik kao sredstvo uređivanja međuetničkih odnosa i, za razliku od Dušanića, jezik a ne veru doživljavam kao izraz i potencijalni regulator odnosa različitih etničkih grupa. Sasvim hipotetički i naučno ne baš utemeljeno – istoričari ne dozvoljavaju i ne trpe razradu hipotetičkih scenarija koji su alternativni u odnosu na ono što se doista dogodilo – iskršava pitanje koliko bi desetina hiljada ljudskih života bilo spaseno u II svetskom ratu da se Kalajev koncept nije slomio o hridi nacionalističke isključivosti. Možda nije bez interesa zapaziti da se Kalajev koncept na neki način – doduše deformisano i u formi koja je bezmalo karikaturalna – u našem vremenu: izrasla je nacija Bošnjaka, doduše opredeljena verski i dijametralno suprotna Kalajevoj zamisli.

Sa velikim interesovanjem i prijatnim iznenađenjem da se u Dušanićevoj knjizi (ss. 276-8) pročitati da je Kalaj, pre no što je postavljen za čelnog čoveka u BiH bio jasno viđen kao poštovalac

Srba, da je autor jedne lepe knjige o srpskoj nacionalnoj istoriji i da je svojevremeno zagovarao pripajanje BiH Srbiji! Prirodno je da na tim pozicijama nije mogao ostati kad je u ime KuK preuzeo vlast nad celom BiH. Državni interes uvek ima svoju logiku. Čini se da su vlasti KuK u svojoj kadrovskoj politici mnogo više poklanjale profesionalnoj spremi i kompetentnosti nego što to u naše vreme čine vlasti na čiji smo kadrovsku pristrasnost već oguglali. Zadivljujuće je – a Dušanićeva je zasluga da je to uverljivo pokazao – da je KuK vodila jednu doslednu i jasno postavljenu antinacionalističku politiku, a da je to činila dovoljno fleksibilno da dozvoli i toleriše pravi procvat srpskih prosvetnih, kulturnih i crkvenih ustanova. Opet se ne da odagnati grešna pomisao: u borbi protiv nacionalizma bila je dosledna i socijalistička država, SFRJ i njene prethodnice FNRJ itd., ali je u njenoj implementaciji bila nesavrnjeno surovija. Kao što je poznato, posebno tvrda bila je baš u BiH.

Prostor ne dozvoljava da se pobroje sve sadržinski vredne i zanimljive obavesti koje je Dušanić dao o Srbima u BiH, ali moraju se pomenuti – i to škrto i oporo, bez komentara – bar neke. U samom trenutku okupacije, ubrzo posle Berlinskog kongresa, KuK je donela i obnarodovala zvaničnu odluku da će svi fiskalni prihodi koji se ostvare u BiH biti u BiH i potrošeni! U Dušanićevoj knjizi ne postoje informacije o tome da li je to opredeljenje – i ako da, u kojoj meri – bilo i realizovano; no, imajući u vidu da je KuK bila uređena država, na bi bilo iznenađujuće da je ono ad litteram i ostvareno. Dušanić zaslužuje velike pohvale i za lepo prikazane primere srpsko-muslimanske solidarnosti, pokazujući da njihove odnose nije karakterisala isključivo mržnja. O lokalnoj slozi muslimana i Srba on govori lepim, opravdano toplim rečima (s. 541), a bliskost dva naroda efektno ilustruje podatkom da je u njegovom selu priložima pravoslavnih podignuta seoska džamija (s. 607), te da je u lokalnom četničkom odredu iz II svetskog rata bilo i dobrovoljaca muslimana. Grešna misao navodi na poređenje sa našim vremenom kad su u srpskoj izvedbi džamije bile rušene, uključujući bar jednu koja je nadaleko bila čuvena i kao verski objekat i kao kulturni spomenik. Izgleda da je Dušanićev zavičaj tako snažno bio orijentisan četnički da tom silnom zovu ni muslimani nisu mogli da odole. Dušanić i ja smo tokom poduzeg niza godina vodili britke polemike; grešna i

ničim poduprta misao jeste ima li to ikakve veze sa činjenicom da on potiče iz eminentno četničkog kraja a ja iz isključivo i nepokolebljivo partizanskog (Kordun).

Među zanimljivim pojedinostima prezentiranim u Dušanićevoj knjizi pomena je možda vredna i naznaka, ili tek nagađanje, da je nadaleko razglašeni car Ivan IV Grozni poreklom bio Srbin (s. 499), kao što je provokativno i nagađanje, do mene stiglo i ovoga puta iz Bosne, da je Putin poreklom Srbin i da blizu Novog Sada postoji selo Putinci u kome skoro sve porodice imaju prezime upravo *Putin*. Poslednji kuriozitet koji ovde mora da bude naveden, a koji Dušanićevu knjigu u tom delu čini istinski zanimljivom jeste podatak da je na Banjalučkom procesu, koji je trajao od novembra 1915. do aprila 1916. godine, kojom prilikom je 16 narodnih prvaka osuđeno na smrt, veći broj seljaka nudio sopstveni život kao zamenu u očekivanim egzekucijama. Seljaci su, naime, nudili da *oni* budu obešeni umesto tih srpskih uglednika za koje su ovi tragični dobrovoljci mislili i govorili da su, kao visoko školovani i zaslužni ljudi, istinski potrebni srpskom narodu. Rizikujući opravdanu kritiku zbog irelevantnosti, ovde će ipak biti rečeno da to podseća na jednu tragičnu epizodu iz II svetskog rata: kad su Nemci zauzeli Kijev, upriličena je fudbalska utakmica između mesnog fudbalskog tima i tima koji je oformila okupaciona komanda. Uslov je bio da će igrači iz kijevskog tima, ukoliko ovaj pobedi, biti bez izuzetaka streljani. Utakmica je upriličena i pobedio je kijevski tim.

Upadljivo je i pomalo šokantno da ovaj tekst teče svojim uvodno najavljenim janusovskim koritom. Bezmalo superlativne pohvale smenjuju se sa oštrim kritikama. Upravo to je najveća muka njegovog pisanja. U nastavku će biti opširnije i konzistentnije izveden njegov pravi kritički segment. Nije teško zamisliti sa kojom će – uistinu velikom ali neizbežnom – mukom on biti izveden.

3. Austrougarska okupacija – objektivni značaj i percepcija epohalnog događaja

Okupacija BiH, kao rezultat Berlinskog kongresa iz 1878. godine, neizbežno se doima kao *experimentum in vivo* koji poslenicima iz oblasti društvenih nauka daje jedinstvenu mogućnost proučavanja modaliteta i efekata jedne radikalne institucionalne promene. To je

mogućnost koja pruža uvide u dalekosežna materijalna pomeranja koja na istoj objektivnoj datoj i teritorijalno definisanoj resursnoj osnovi mogu da produkuju promene društvenih ustanova i svekolikog sistema upravljanja. Nemoguće je pisati o takvoj promeni a ne zauzeti, makar i implicitno, stav prema njoj. Takav stav oformio je, dakako, i Dušanić, ali je to učinio samo implicitno a ne i eksplicitno. Implicitnost stava ispoljava se u tome što su izostali jasni ili čak bilo kakvi *kriteriji* za ocenu proisteklih promena, pa nije do izražaja mogla da dođe ni logika i metodologija primene tih kriterija. Začuđujuće je, ali ne i pohvalno, da je u knjizi izostala precizna artikulacija tih kriterija i, posebno, njihova logički rigorozna primena.

Odsustvo kriterija i njihove primene najbolje se vidi po jednom odbojnom ako ne i radikalno negatorskom stavu koji je zauzet prema KuK upravljanju u BiH i pratećem sistemu vladavine. Zajedno sa našim uglednim i inače merodavnim istoričarima (Ekmečić, Ćorović...) autor veoma kritički tretira tu tako iznenadno i za mnoge neočekivanu vladavinu. Gde god se u knjizi pružila prilika, Dušanić govori o teškom položaju srpskog življa u okupacijom preobraženoj BiH, u ambijentu za koji je i našim istoričarima i svim obaveštenim laicima bilo i ostaje jasno da se bitno, dalekosežno i neprepoznatljivo razlikovao od ranijeg sistema turske vladavine. Lamentacije o teškom životu seljaka, uz citiranje Petra Kočića (s.250), doimaju se kao neuverljive i neprimerene u svetlu poznatih činjenica o njihovom stravičnom položaju pod turskom vlašću. I opet, neko stanje stvari ili položaj neke skupine aktera mogu se razumno oceniti kao dobri ili loši samo u svetlu *ostvarljivih i dostupnih* alternativa. Primera radi, poređenje sa razvojem Srbije iz toga vremena nije celishodno i nije primereno, jer *ta* alternativa bosanskohercegovačkom području nije bila na raspolaganju; u odsustvu okupacije jedina opcija, varijanta bez alternative, na tom području bila je turska vladavina, a od nje se nešto lošije ne da zamisliti ni uz povećani napor imaginacije. Neće biti mnogo preterano ako se kaže da bilo šta da se pojavi kao smena i zamena za turski režim ne može a da ne predstavlja znatan, ako ne i silan napredak.

Nema potrebe, a nema ni smisla da se šire obrazlaže koliko je strašan i po Srbe doslovno pogibeljan bio sistem turske vladavine. O

grozotama toga sistema Dušanić daje efektne i uverljive informacije i to je jedna od jakih i uistinu vrednih osobenosti njegove knjige. Dovoljno je pomenuti brutalno nasilje zaptija nad hrišćanima (s. 161), činjenicu da je pravoslavna crkva morala da bude duboko ukopana u zemlju, da toranj slučajno ne bi bio viši od lokalnog minareta (s. 178) ili stravičnu sliku turske tvrđave okićene srpskim glavama (ss. 207-8).

Taj varvarski, neiskazivo brutalan čin u jednoj civilizovanoj državi, kao što je bila KuK, prosto je nezamisliv. Nije potreban neki osobiti intelektualni napor da se uvidi, a i rezolutno prihvati bez daljih dokaza, da bilo kakav sistem vladavine jedne civilizovane države, što je KuK sigurno bila, *mora* da predstavlja ogromno poboljšanje u odnosu na orijentalni *status quo*. KuK je bila pravna država, a teško je naći dovoljno jake reči da se izrazi koliko to mora da znači za napredak jednog područja koje je vekovima tavorilo u takoreći predcivilizacijskom, varvarskom režimu. Nedavno je (oko 10. novembra 2018.) u medijima objavljeno da su usred Beograda, nadomak Terazija, nađeni ostaci Stambol kapije i delovi spremne koja je rutinski služila za nabijanje Srba na kolac; reč je o kazni koja se u tom režimu maltene podrazumevala. Ne samo objektivni analitičar nego i koliko-toliko upućen laik morao činjenicu brutalne inferiornosti turskog režima da prihvati kao nepobitnu i da na njoj temelji svoja dalja (ob)razlaganja. Toga kod Dušanića nema, kao što nema ni kod viđenih istoričara koje on obilno, možda i bez potrebnog osećaja za meru, citira kroz celu knjigu. To njegovu analizu čini pristrasnom i neobjektivnom u najvažnijem delu njegove knjige. To je greška koju ne mogu da kompenziraju mnoge nabrojane, kao i prilično brojne nepobrojane, pozitivne karakteristike njegove knjige. Tu je sadržana i jedna opšta ali duboka kontradikcija: s jedne strane žestoke optužbe na račun KuK vladavine, a s druge strane obilje – doduše kompozicijski nesređenih – detalja koji rečito govore o skoro spektakularnom poboljšanju nakon tog dalekosežnog preokreta u vladavini.

Dušanić je više impresioniran austrougarskom politikom ograničavanja, pa i krutog sputavanja, srpskih istrajnih nacionalnih stremljenja, sa ujedinjenjem celog srpstva kao krajnjim ciljem. U toj KuK politici, međutim, sve je predvidivo i ništa nije bizarno ili

izopačeno. U analizi međunarodnih odnosa i odgovarajućeg ponašanja država kao aktera u tim odnosima najlogičnija je i najprirodnija stvar da se čuva državna celovitost i onemogućavaju sve inicijative upravljene na njeno potkopavanje. Kad bi se legitimnost nacionalnih aspiracija cenila samo po njihovom pukom postojanju i eventualno po njihovom intenzitetu, ne bi za Srbiju, primera radi, ostao nijedan argument za ustavno i političko čuvanje Kosmeta kao dela nacionalne teritorije.

Postoji nešto što je starije i važnije od nacionalnih aspiracija i odgovarajućih akcija i pokreta. Teritorija BiH *legalno* je pripadala turskoj carevini i, kao rezultat Berlinskog kongresa, *legalno* bila prevedena u režim KuK vladavine. U takvom međunarodnopravnom aranžmanu insistiranje na svesrpskom ujedinjenju podrazumevalo je, pored ostalog, *posezanje za tuđim*, a to bi, bar iz današnje perspektive, moralo da se tretira kao nedozvoljeno. U vreme današnje, na početku XXI veka mi ponovo učimo vrednost i civilizacijsku težinu vladavine prava, pa bismo možda već morali da u tom svetlu revalorizujemo, dakle *preocenimo*, neke nipošto beznačajne segmente naše nacionalne istorije. Nije bez značaja ni činjenica da su BiH odvajkada – i to u ukupnom broju koji je manjeviše bio uporediv sa ukupnim srpskim stanovništvom – živeli ljudi drugih vera i drugih etničkih odnosno narodnosnih opredeljenja. Vuk Drašković je tu činjenicu efektno izrazio često citiranom metaforom o tigrovoj koži. I pored priklanjanja izvesnog dela muslimanskog življa, mahom intelektualaca, srpskom etničkom korpusu – Dušanić o tome nažalost ne daje nikakve brojčane informacije – sigurno je da te druge narodnosne celine *nisu* svesrpsko ujedinjenje prihvatale kao *svoj* nacionalni ili drukčije definisan kolektivni cilj. Da je moglo da bude izvedeno, kao što nije ni dan-danas, srpsko ujedinjenje podrazumevalo bi i sadržavalo znatne i valjda neprihvatljive elemente nasilja nad drugim etničkim odnosno verskim celinama.

Iz činjenice da je težište ove knjige na opravdano podvučenom XIX veku, a da se upravo u tom veku dogodila jedna od najsudbonosnijih promena i svekolikoj istoriji BiH, nije mogla da ne proistekne potreba da se ta epohalna promena okarakteriše i da se oceni njen značaj za potonji razvitak ove prostrane i sigurno važne južnoslovenske oblasti. Slabost knjige je u propuštanju da se

eksplicitno i precizno artikuliraju odgovarajući kriteriji. Međutim, pošto se zauzimanje stava prema toj promeni nije moglo – a zasigurno nije ni želelo – izbeći, ti kriteriji su morali nekako da se ustanove, makar i u indirektnoj i stoga nedovoljno razaznatljivoj formi. Tu se Dušanić priklonio široko uočljivoj praksi naših historičara i posredno odredio neke svoje normativno postavljene kriterije, dovoljno visoke da četrdesetogodišnja vladavina KuK ispadne, po Srbe pa tako o generalno, nepovoljna i načini se pogodnom za žestoke kritike. Takav postupak je logički nezasnovan i naučno neodrživ. Neprihvatljiv je stoga što logički ne vodi jednoznačnim, pouzdanim i dokazivim, zaključcima i što zahvaljujući izboru tih proizvoljno postavljenih i neizbežno promjenljivih kriterija može da se dokaže šta god se želi.

Pomenuta logička neodrživost ovakovog postupka sledi upravo iz činjenice da može da dovede do širokog dijapazona vrlo različitih, dakako i protivrečnih, zaključaka i nalaza. Postupak koji ne omogućava proveru raznih propozicija, i to uz oslonac na procedure koje, kad se koriste od strane drugih analitičara, omogućavaju i nalažu izvođenje *istih rezultata* logički je neodrživ i naučno neprihvatljiv. Algoritam koji za istu stvar omogućava da se dokaže da je i kompaktna i rastresita nema logičko utemeljenje i ne može imati nikakve veze sa naukom. Iako je naveo veliki broj detalja iz kojih pronicljiv čitalac može da zaključi da je KuK režim u BiH doneo neviđene, u odnosu na turski zeman spektakularne promene, opšta njegova ocena ovog prelomnog perioda u istoriji BiH nedvojbeno je nepovoljna. Vredi parafrazirati: baš u tome je sadržana napred istaknuta kontradikcija. Tu se on lagodno našao u društvu sa Ekmečićem, Čovovićem i – zašto i to ne reći – sa Petrom Kočićem.

4. Ocena dometa KuK okupacije u svetlosti konkretnih pomaka koje je produkovala u ekonomski zaostaloj BiH

Bilo kakva negativna ocena KuK okupacije jednostavno je netačna, a moglo bi se reći da je u izvesnom smislu i nepravična. Kad se taj veliki preokret i silni polet u razvoju ove teritorije nepovoljno oceni, onda to nije problem te vladavine i aktera koji su iza nje povlačili opredeljujuće poteze, nego je problem analitičke neutemeljenosti samih tih analitičara, problem njihovog proizvoljnog i ničim

opravdanog priklanjanja nekakvim visokim kriterijima po osnovu kojih takva mračna ocena neizbežno mora da usledi. Jasnoće, ali i farsičnosti radi, ako kao kriterijum kvaliteta KuK vladavine postavimo zahtev da se neizostavno poradi na prisajedinjenju BiH Srbiji, pa makar se to kosilo sa interesima te carevine i makar podrazumevalo nasilje nad otprilike polovinom stanovništva ove teritorije, onda neizostavno dolazimo do zaključka da je to bila opresivna, nepravična i nasilnička vladavina. I opet, problem nije u segmentu stvarnosti koji se procenjuje nego u apsurdnim i ničim opravdanim arbitrarnim kriterijima na osnovu kojih se taj odsečak stvarnosti procenjuje.

Bez opštevažećih i logički obavezujućih kriterija nemoguće je oceniti problemski sklop sa kojim se bilo kakav analitičar bavi. U slučaju procene okupacijskih politika i odgovarajućih rezultata takav se kriterij nameće sam po sebi. To je poređenje svega što je KuK za tih četrdeset godina ostvarila u BiH sa onim četvorovekovnim jadom i civilizacijskom katastrofom koje je nesrećna bosanskohercegovačka smeša naroda pretrpela za turskog zemana. U tako neuređenoj, u mnogo čemu necivilizovanoj zemlji ni sami muslimani nisu mogli bogzna kako dobro da prođu, iako toga nisu morali da budu svesni. Ovde će biti ponovljeno, i to verovatno ne poslednji put, da je Dušanić napravio veliku grešku što na osnovu raspoloživih informacija nije dao analizu *ekonomskog razvoja*, i to uporednu analizu „razvoja“ iz turskog vakt sa razvojem koji je za tih četrdeset godina ostvaren pod upravom KuK. Ovde je Dušanić kao istoričar-amater izdao, bolje rečeno izigrao Dušanića kao profesionalnog ekonomistu. Da je to učinio, njegova predstava o tome šta je u BiH za četiri decenije postigla KuK morala bi da bude bitno drugačija, u stvari dijametralno suprotna.

Sva je sreća da je Dušanić izneo jedan veći broj detalja iz kojih usredsređeniji čitalac može da nazre, pa i da zaključi, šta je sve ta okupacija značila za BiH. Pomalo metaforički, ali baš i ne sasvim, KuK je u BiH za ciglo 40 godina postigla veći napredak, i u smislu pozitivnih doprinosa postigla više, nego otomanska carevina za prethodna četiri stoleća. Pored sasvim izvesnih institucionalnih pomaka – uvođenja vladavine prava, bitnog jačanja zaštite svojine i ugovora, instaliranja velikog broja *neophodnih* državnih institucija,

organizovanja popisa imovine i stanovništva i čega sve ne - okupacija je u turbulentnu bosanskohercegovačku sredinu donela, makar i relativni, *mir*. Ekonomske efekte mira čak ni ekonomisti često ne sagledavaju na pravi način. Mir je kao i vazduh, uzima se zdravo za gotovo čim je i sve dok je obezbeđen a njegova vrednost se u punoj meri sagledava tek kad se izgubi. Ekonomski napredak i sve što iz njega predvidivo proističe, a potom relativni mir, uz bune i nemire daleko ispod nivoa na kome su plamsali tokom turske vladavine, doneli su i Srbima veoma mnogo baš kao i drugim verama ili narodima. Srbi su sigurno bili sputavani u svojim nacionalnim pregnućima, ali to je deo politike kojom je KuK čuvala svoj integritet, baš kao što su to valjda oduvek činile i čine sve države na svetu. Ne uvažiti sva silna dostignuća na ekonomskom, pa tako i na drugim planovima i frontalno osuđivati KuK bilo bi otprilike isto kao kad bi jedan do na smrt izgladneo čovek bio uveden u prijatnu prostoriju i nahranjen, ali bi na kraju zamerio što obilan ručak nije na kraju bio krunisan i tortom!

Posle ove kritike, za koju se htelo da bude i žestoka i objektivna, neka bude data i jedna pozitivna napomena, nešto pohvalno za Dušanića. Njegov stil je više književnički nago naučnički, a na mahove se doima čak i kao pesnički. Zahvaljujući tome, on je veoma mnogo rekao navodeći žive, izrazito rečite detalje. Po tim detaljima on podseća na dobre pisce koji kroz par pojedinosti o društvenim stanjima i socijalnim zbivanjima kažu više nego što naučnici u svom suhoparnom vokabularu izraze na desetinama stranica. Slika koja se duboko useca u sećanje jeste ona sa s. 169, gde on – doduše citirajući ruskog poslanika Gilferdinga, no i izbor citata je jedna umetnost sa estetskim dimenzijama – obaveštava o ogromnoj razlici u kvalitetu puteva – ako se ono što je locirano na turskoj teritoriji uopšte i može nazvati putem – na samoj granici između turske teritorije i one koja je pripadala KuK. Evo citata: *Austrijski drum vodi do same grančne linije. Nekoliko hvati od nje uzdiže se brežuljak i na njemu straćara – turska carinarnica. Brežuljak je pokriven gomilama kamenja raznih veličina i oblika. Ima ga okruglog i oštrog. Onakav kakav ga je stvorila priroda i izlokala kiša, leži taj kamen na dohvat turskim carinicima. Njima nije ni na um palo da iskrče stazu bar za jednog konja, a stalno im je pred očima solidan i ravan austrijski drum.*

Ovaj citat neodoljivo podseća na poznati detalj iz Andrićeve *Travničke hronike*, na mesto gde se opisuje dolazak mladog konzula u Bosnu, i to na trenutak kad napušta civilizovanu Dalmaciju i sa zebnjom i nelagodnom gleda u nejasnu, teško dokučivu i na neki način preteću, misterioznu bosansku daljinu.

Malo je oblasti društvnog života koje čvrstim, uvek nezaobilaznim *materijalnim* nitima nisu vezane za ekonomsku osnovu. Da se Dušanić nije oglušio o svoj profesionalni poziv i da je *dužnu* pažnju posvetio ekonomskom razvoju i sigurnom prelomu trenda koji je donela okupacija, on bi drukčije *morao* da razmišlja i piše i o drugim društvenim pojavama i dešavanjima. Iz toga bi proistekla mnogo povoljnija slika po okupaciju i po KuK. Autor kao da smeće s uma važne pojedinosti koje je sam izneo. Primera radi, njegov Pribinić je dobio čak i železničku stanicu (ss. 539-540), pa čak i javnu kuću (s. 559) za koju se, kako kaže, ispostavilo da nije prošla tržišni test. Možda je dozvoljeno pretpostaviti da pored stasitih, jedrih i možda kooperativnih Bosanki takva „industrija“ nije ni imala šanse da opstane na tržištu. Vrlo je znakovita i informacija da su sa novootvorenim firmama – među njima je jedna od najvećih destilacija u tadašnjoj Evropi (s. 261), zatim izgradnja transportnih komunikacija (s. 261), elektrana, pruga, kao i otvaranje rudnika uglja (s. 264) – stizale *moderne tehnologije*, sa čim se ne može pohvaliti današnja Srbija i pored štedrog subvencionisanja stranih investicija.

Skraćujući teška srca, s obzirom na mnogo prikupljenih elemenata, sve iz ove knjige, neka bude konstatovano da bez velikog prevrata koji je donela KuK ne bi pre svega bilo znatnog ekonomskog napredovanja Srba u BiH, pa time – *relativno gledano* – ni procvata u kulturi i prosveti, velikog poleta u donatorstvu, pa ni impozantnog oživljavanja političke borbe za razna srpska prava. Ta odista ipmresivna borba krunisana je uz ostalo punim uspehom u zadobijanju crkveno-školske autonomije, što ispravno konstatuje i sam Dušanić (s. 498), nakon što je, pored ostalog, primetio, da je KuK vladavina otvorila širok prostor za razmah pravoslavlja (s. 307). Iz svega što je naveo, a što se ovde tek delimično reinterpreтира, decidno sledi da sva ta dostignuća, uključujući i ona sa impresivnog spiska preuzetog (i korektno citiranog) od Ekmečića, ne bi baš u tom stepenu i formi mogla da budu postignuta da zemlja nije bila

ekonomski oživljena jednim novim, civilizacijski osmišljenim institucionalnim poretkom.

Pored ekonomskog poleta, taj poredak je doneo poznatu austrougarsku varijantu *vladavine prava* koja je silno razmakla dotadašnja ograničenja i otvorila prostore slobode, omogućivši političke akcije, često i direktno suprotstavljene vlasti, kakve su za turskog vaktu bile jednostavno nezamislive. Kritika tobožnje pristrasnosti austrougarskih vlasti u održavanju i pravnoj zaštiti begovskih feudalnih privilegija pokazuje frapantno nerazumevanje suštine i važnosti vladavine prava i promašena je i neumesna. Sa tom značajkom sistema i politike KuK sasvim je konzistentno njeno uzdržavanje od bilo kakvog pregnuća da se ograniči gradnja džamija ili čak da se pristupi njihovom uklanjanju. Koji je to kontrast u odnosu na ono što se dogodilo u Srbiji (ne računajući Novopazarski sandžak) gde su od sijaseta džamija – siluete gradova bile su u znaku minareta – ostale, čini se, samo dve, u Beogradu i Nišu! Tadašnje vlasti džamije su u Srbiji jednostavno zbrisale, zaboravljajući da su i to kuće božje. Slično „begovskim privilegijama“, i taj odnos prema muslimanskim bogomoljama izraz je ozbiljnog poimanja i dosledne primene vladavine prava.

Neupitna opredeljenost za vladavinu prava usloвила je da budu sačuvane i muslimanske bogomolje i „begovske privilegije“. Sasvim predvidivo, kritičari odnosa prema „feudalnom poretku“ propuštaju da zapaze da je KuK stvorila i pravno formalizovala mogućnost otkupa kmetova (s. 483) – prostori slobode otvoreni su onoliko koliko je bilo moguće s obzirom na neprikosnovenost postojećih, dugo važećih prava. I u tom pogledu okupacija je u poređenju sa prethodnim sistemom značila vidan napredak. Nije slučajno da je i sam poštenu Dušanić prosto bio prinuđen da konstatuje da je KuK bolje uređena država od Turske (*passim*, posebno ss. 231, 419-423, 483). Svako procenjivanje promena u BiH nakon ključne 1878. godine, ako nije stavljeno u kontekst onoga što je za turske vladavine prethodilo, analitički je duboko defektno i koncepcijski promašeno, te stoga sadržinski i suštinski pogrešno. U osnovi svega toga, kao nužan uslov i dovoljan razlog, stoji upravo taj ekonomski preokret koji bi bez okupacijom uslovljene smene vlasti bio nezamisliv.

Možemo se mi praviti i do samog neba fini, al' za ljubav potrebne su kalorije i vitamini, reako je jednom davno jedan pesnik.

5. Dometi rodoljubivog pristupa u ozbiljnijim analizama društvene stvarnosti

Da ne bi bilo nesporazuma, neka odmah bude rečeno da nemam ništa protiv rodoljublja. Ako je iskreno i autentično, ono je fenomen i izraz najšire shvaćene solidarnosti i ljubavi prema drugima. Književnost je puna primera nesebičnog žrtvovanja i zalaganja za druge, uz velika odricanja i žrtve koje tako često poprimaju tragične dimenzije. Takvim primerima i takvim obrascima ponašanja trajno se divimo, nastojimo da ih u granicama mogućnosti oponašamo i sledimo i žarko želimo i trudimo se da nam i deca poprime te vrednosti i te modele društvenog aktivizma. Ali, kao i sve dobre stvari, i rodoljublje ima svoju drugu, tamniju stranu. Nije mali broj primera njegove zloupotrebe niti primera u kojima je poslužilo kao zastor za neka nipošto zadivljujuća delovanja. Isto tako, kad rodoljublje pređe neku meru, postoji opasnost gubitka sposobnosti trezvenog, objektivnog rezonovanja. Rodoljublje ima izvesnih sličnosti sa ljubavlju. Kad je doza neodmerena, u oba slučaja iskrsavaju rizici pogrešnog rasuđivanja i nerasudnog postupanja. I ovde, kao valjda i u svim drugim domenima života, važi prastara latinska *Est modus in rebus*.

Dušanić je veliki rodoljub. Na mahove on možda u tom svom rodoljublju i preteruje. O Srbima u Bosni on piše sa oduševljenjem koje kao da dostiže stepen usijanosti. U njegovom narativu Srbi nekako ispadaju kao vrlo kvalitetan narod, vidno superioran u odnosu na inoverske etničke grupe koje su sa njima nerazmrsivo pomešane. Oni su moralno izuzet(an) narod, a posebno se ističe njihova nacionalna svest i dugo, uvek autentično kolektivno pamćenje. U svom zajapurenom domoljublju, Dušanić odista prelazi smotrenu meru. On to čini na način zbog koga se neodoljivo evociraju čak neke rasističke reminiscencije. On sasvim ozbiljno i baš afirmativno reinterpretira Kalaja i navodi da „pravoslavni čine relativnu većinu stanovništva i da su *najrazvijeniji i najinteligentniji element u zemlji*“ (podvukao Lj.M.), Mnogo je, čak i ako se radi o reinterpretaciji Kalajevih ocena. Da su baš bili toliko inteligentniji i

toliko razvijeniji, sva je prilika da bismo danas i Dušanić i ja živeli bogatije, sadržajnije i kvalitetnije. Život nam je u Srbiji siromašan, surov i oskudan; neobično je i zanimljivo da se tako retko javlja ideja da su, u svoj toj glorifikaciji prošlosti, našoj zloj sudbini doprineli i naši vrli preci. Da su nam preci bili bolji, i mi bismo bili manje zaostali. *Mali corvi, malum ovum*. U svom nabujalom patriotizmu Dušanić nas Srbe hvali i tamo gde bi te laskave ocene mogao i da preskoči. Npr. on na mnogo mesta naglašava doslednost Srba u svojoj lepoj pravoslavnoj veri (*passim*, ss. 291-293), a nekako smeće s uma da su se Srbi masovno katoličili, a turčili se svakako neuporedivo masovnije od pripadnika katoličke veroispovesti, koji gotovo da se i nisu turčili. Kompleksne pojave moraju da se razmatraju sa svih relevantnih strana, inače i ono što se iznosi kao odistinski tačan podatak gubi svojstvo istine ako je jednostrano i time opterećeno ignorisanjem drugih istina bez čijeg uzimanja u obzir nema izgleda da se dođe do objektivne slike date pojave.

Rodoljublja kod nas nikad nije manjkalo. Posebno onog verbalno obogaćenog, dopadljivo stilizovanog i efektno plasiranog. Na našem tlu rodoljublje vrlo lepo napreduje, na mahove nezadrživo buja poput korova i ozbiljno preti da priguši i potisne neke druge biljke za kojima na našem tlu takođe postoji potreba. Takva je, npr., nacionalna samokritičnost, sposobnost i spremnost da sagledamo svoje nesumnjive mane. Potreban nam je izvestan solilokvijum u kome bismo samima sebi uputili primedbe i opomene u duhu onih koje nam je pre stotinak godina uputio mudri i – ako je dozvoljena ta reč – srboljubivi Arčibald Rajs.

Pribegavajući za momenat usko stručnim, tehničkim ekonomskoteorijskim izrazima, sistem koji reguliše tokove rodoljublja sadrži nipošto zanemarljive funkcionalne otkaze, strukturne defekte i globalne propuste. Među takve *defekte* spadaju eksternalije (*spillovers*) i informacione asimetrije. Kad je o eksternalijama reč, prenaplašeni i pregrejani rodoljubi, ostvarjući lepe efekte za sebe, znaju da pričine poprilične društvene štete. I motivacione strukture u domenu rodoljublja pokazuju se kao asimetrične. U svom patriotskom žaru rodoljubi dezorijentišu društvo. Oni to čine, prvo, tako što nerado (ili nikako) ukazuju na njegove greške, posebno one koje bivaju načinjene na planu

nacionalne politike i širih poduhvata u realizaciji nacionalnih ciljeva. Drugo, oni su neodmereno izdašni u pohvalama i u toj glorifikaciji utiču na politike, ili im posredno doprinose, koje se po samu naciju pokazuju kao pogubne. Informaciona asimetrija javlja se u oba upravo pomenute vida interakcija: kad se svesno odustaje od opomena potrebnih za korigovanje nekih politika, javlja se informacioni deficit koji javnost onesposobljava da i sama uvidi neke svoje greške, a kad se udari u razobručenu glorifikaciju, stvara se lažni utisak da smo bolji i jači nego što jesmo. To lako navodi na poduhvate koji se zakonoito okončavaju neuspesima. To navodi i na postavljanje preambicioznih ciljeva, a trebalo bi da bude poznato da je postavljanje neostvarivih ciljeva siguran put u promašaje i neuspehe.

Prevedeno na običan jezik, rodoljublje se pojedincu valjda uvek lepo isplati. Laskanje masama, bilo da je reč o istorijskim razmatranjima bilo da se radi o tekućim politikama, uvek je dopadljivo i nailazi na odobravanje i podršku. Druga strana te pojave jeste svesno ili ignorantsko propuštanje da se delanja i politike iz prošlosti kritički pretresaju, i to na način koji bi morao biti sistematski, i da se društvu na taj način pruži dragocena povratna sprega za dalja prilagođavanja i korekcije koje će strategije i politike opštesistemskog delovanja, opet sistematski, dizati na sve više i više nivoe racionalnosti. Kako god da pojam racionalnosti bude definisan.

Pojednostavljeno govoreći uz usredsređivanje na suštinu, u našoj politici, javnom životu posmatranom u celini, u našoj književnosti i, posebno, u našoj historiografiji upadljiv je i disproporcionalan višak razularenog i nekritičkog patriotizma i jednako uočljiv manjak kritičkog, promišljenog odnosa prema nacionalnoj prošlosti i politikama koje su je karakterisale i jednim delom opredeljivale. Stoga je mnogo veća specifična vrednost tih hrabrih kritičkih poniranja u nacionalnu istoriju, a dobar deo nacionalističke apologetike ne samo da nije osobito vredan no je u nekim segmentima i direktno štetan. Antiestetika i antiistoriografija. Na sreću, ipak se oformila jedna kritička nit u domaćoj književnosti i historiografiji, ali je ona tanušna i u široj javnosti skrajnuta. Nemoguće je ne setiti se Sterijinih *Rodoljubaca*, gde je izvrgao jetkoj ironiji kalkulativni patriotizam, rodoljublje inspirisano individualnim

sebičlukom, uz beskrupulozno ignorisanje širih nepovoljnih implikacija takve nacionalne apologetike.

Sačuvala se ta tanka ali dragocena žica i u savremenoj historiografiji, uglavnom sa L. Perović kao inspiratorom i duhovnim orijentirorom (v. Perović 2015 u opširnoj i konceptualno obuhvatnoj knjizi odabranih tekstova i pratećih komentara). Tu se, uz ostalo, strogo analitički i dovoljno detaljno govori o pogubnim implikacijama stalne orijentacije na nacionalne ciljeve uz ignorisanje građanskog elementa i uz velike ekonomske gubitke i štete, posebno u obliku troškova koji se u profesionalnom žargonu terminološki određuju kao *oportunitetni troškovi*. Sa jednom jasnom i obrazloženom kritičkom notom oživljen je i termin *zavetni ciljevi oslobođenja i ujedinjenja* (s. 192) i uz diskretnu i rafiniranu notu ironije pokazana je mera u kojoj su ta zavetna opredeljenja skretala nacionalnu energiju na hazardne i jalove poduhvate i, posebno, meru u kojoj su ona instrumentalizovana u nastojanjima beskrupulozne („dominantne“) elite da se osvoji i sačuva *vlast*. U istom duhu napisan je i jedan neuobičajeno originalan i sa neviđenom hrabrošću napisan rad, iz pera autorke koja je, nažalost, rano preminula, rad koji je sav posvećen teškim zabludama ali i neviđenim podvalama u srpskoj politici novijeg doba (Popović-Obradović 2015). Ne bi bilo loše kad bi se Dušanić i drugi rodoljubivo nadahnuti istoričari, i amateri i profesionalci, udubili u proučavanje objektivnih analiza nasilnog i eksploatatorskog karaktera same srpske vlasti, i to iz pera ozbiljnih srpskih pisaca kao što su Vuk Karadžić i Svetozar Marković koji su je izbliza posmatrali i dobro poznavali. Vuk je bio izričit i savršeno jasan: rekao je da srpski trgovci iz Beograda uzimaju, redi zaštite života i imovine, austrijsko državljanstvo i pasoše, a da „...srpska vlada, ako nije gora nije bolja od turske (Karadžić 1970/1832/, s. 131). Nacionalistički ostrašćeni Sbi iz toga vremena nisu bili mnogo pametniji od nas danas – *dapače*, kako bi se reklo u zapadnoj varijanti našeg jezika – i nisu baš znali za šta se bore. Njihova neobaveštenost deo je njihovog nedovoljnog opšteg obrazovnog, pa valjda i kulturnog nivoa. Ako je srpski poredak, kako Vuk izveštava, bio možda i gori od turskog, koliko je onda morao da bude inferioran u odnosu na KuK?! Da je slučajno došlo do realizacije njihovog visokog i, pri tom stanju duha plemenitog, nacionalnog

cilja verovatno bi i oni, kad im se svest iz bosanskih leđa digne do u glavu, tražili pasoš i državljanstvo KuK, tj. jedne civilizovane države.

Veliki defekt globalne Dušanićeve filozofije patriotizma i svesrskog ujedinjenja jeste ignorisanje silno izdiferenciranog uticaja koji bi to ujedinjenje imalo na onu dobru polovinu stanovništva BiH koje nije srpsko niti pravoslavno. Objektivni analitičar morao bi da uzme u obzir šta su Srbi učinili inovercima nakon što su izborili svoju državnu samostalnost. Etničko čišćenje bilo je tako temeljno i metodično da „turskog uva“ nije ostalo ni u pomena vrednim *tragovima* na *nacionalnoj* teritoriji. Nema sumnje da su srbijanski gradovi, baš kao i bosanski i hercegovački, bili premreženi vitkim siluetama gusto izniklih minareta, a od svega toga u Srbiji su, kako se čini, ostale svega dve džamije, jedna u Nišu i druga Bajrakli džamija u Beogradu. Informacije o tome nisu mogle da ne stignu do BiH. Lako je razumeti užas sa kakvim bi ujedinjenje i „oslobođenje“ doživeli muslimani, pa i katolici. Ujedinitelji i „oslobodioci“ Bosni išćupali bi pola njene očito specifične i u poređenju sa Srbijom jarko različite *duše*. To je mnogo bolje od naših istoričara razumeo Andrić kad opisuje sa kakvim su duboko suprotstavljenim osećanjima kresove srpskog oslobodilačkog ustanka, raspoređene po okolnim brdima, posmatrali hrišćani i muslimani. Žaljenje što je Berlinski kongres sprečio ovo „oslobodilačko“ ujedinjenje odražava duboko nerazumevanje društvene stvarnosti i istorijskih tendencija u zamršenom socijalnom tkivu ove etnički heterogene zemlje. Takvo nerazumevanje prava je sablazan i u ovoj poodmakloj *ex post* retrospektivi. Ono je izraz pristrasnog i jednostranog rodoljublja uz ignorisanje legitimnih opredeljenja drugih stanovnika i teških posledica koje bi zbog tog „oslobodilačkog“ čina oni morali da pretrpe. Objektivni naučnik mora neizostavno da bude humanista, a isključiv i navijački odnos prema sopstvenom narodu stav je dijametralno suprotstavljen ovoj humanističkoj vokaciji.

Zajedno sa većinom naših istoričara, Dušanić u razmatranju za njih inspirativnih nacionalnih stremljenja previđa *bitne činjenice*, doslovno opredeljujuće za problemski splet koji proučavaju. Naravno da je takav pristrasan i selektivan pristup, zasnovan na ignorisanju suštinski važnih fakata - *izopačeno subjektivan* te tako i *evidentno*

nenaučan. Nije bez značaja ni činjenica da je svoje ozbiljne opomene i teške reči srpski odani prijatelj Arčibald Rajs uputio prvenstveno ljudima iz vlasti, čime je vrlo mnogo rekao o vlasti samoj. Ali i o širokim masama koje su tu vlast podržavale i za nju hametice glasale, te pod njom i ametom bivale tlačene.

Dušanić je inače ubeđeni i iskren patriota, što je duh koji prožima celu ovu knjigu, ali je na mahove toliko zanesen i toliko ostrašćen da se dobija utisak, koji neće nužno deliti svi čitaoci, da se opasno približava sterijanskim rodoljupcima. U svakom slučaju takva orijentacija je u nas uvek bila bezrizično *isplativa*, a Dušanićev generalni, uglavnom negativni, stav prema učincima i posledicama KuK okupacije vidno ga i sasvim opasno približava masovno negovanoj, i za široke mase entuzijastično prihvatljivoj platformi srpskog *rodoljupstva*.

U zaključku ovih razmatranja neka bude dodato još samo i to da, svestan da ću u ovakvom opredeljenju imati veoma malo sledbenika a mnogo kritičara, pravim patriotizmom smatram ona opredeljenja koja su u znaku kritičkog odnosa prema nacionalnoj prošlosti. Naša historiografija čeka svog ovovremenskog Ilariona Ruvarca, a temeljnoj kritičkoj revaluaciji trebalo bi da budu podvrgnuta dela naših najuglednijih istoričara, osobito onih za koje još uvek važi nepisano pravilo da su nedodirljivi. Treba se nadati da će ti istoričari, kao i ostali dežurni rodoljupci, u dogledno vreme shvatiti da ovoj zemlji, kao i svakoj drugoj, treba ne rodoljubna apologetika nego *kritički patriotizam*.

6. Neoliberalizam, neokolonijalizam i ostala zla ovog sveta

Šejtan Dušaniću nije dao mira, pa se po ko zna koji put upustio u lamentacije o svetskim moćnicima, izopačenosti savremenog svetskog institucionalnog poretka, o nepravdama koje trpe oni koji ih nisu zaslužili i o nizu drugih stvari za koje on smatra da su loše po sudbinu čovečanstva i problematične sa moralnog stanovišta. Dohvatio se i „sistema“ kome lagodno i komotno pripisuje sva ta zla i za njega prihvatio, zajedno sa drugim svojim brojnim istomišljenicima, naziv neoliberalizam. Prvi problem u vezi sa ovim njegovim razmišljanjima sastoji se u tome što ona uopšte ne spadaju u ovu knjigu. To je tek jedan mali deo od onoga što je bez ikakvog

reda i razloga strpano u ovu knjigu. Spis ostavlja jak utisak da je autor u njega potrpao sve što mu je došlo pod ruku – prepričavanje ili čak citiranje beseda pojedinih sveštenih lica, specifikacija rođačkih veza (šta je svak, a šta jetrva, šta je stric a šta ujak, i tako dalje i dalje) detaljne opise raznih narodnih običaja, kako su i gde Bosanci gradili kuće a kako vodenice, pa čak i tekstove molitava kao što je Očenaš ili Vjeruju ili kako se kuva sutlijaš ili popara.

Čini se da je Dušanić u ovu knjigu doslovno trpao sve što mu je palo pod ruku: da je vetar naneo kakav požuteli list u njegovu radnu sobu, utisak je da bi se on potrudio da i njega u tu knjigu nekako inkorporira. Neverovatno je da ikome *može* da padne na pamet da *sve* ovo strpa u tu ili bilo kakvu *jednu* knjigu. Vredi podsetiti, naslov knjige je *Srbi Bosne i Hercegovine u XIX veku*. Da knjiga nema bilo kakvih drugih nedostataka, a ima ih, sam taj njen haotični heterogeni sastav bio bi dovoljan da *mora* da se zaključi da je to jedna *veoma loše napisana knjiga*. Neki upućeniji izdavač, koji bi znao šta je renome i koji bi držao do njega, ne bi ni po živu glavu pristao da štampa ovako neuređenu knjigu.

Pored toga što su se Dušanićeva razmišljanja o neoliberalizmu i modernom kolonijalizmu sasvim pogrešno našla na nepriličnom mestu, nije pogrešno reći ni *deplasirano* u smislu plasirano tamo gde jasno odudara od predmeta i očekivane sadržine knjige, ona su sadržinski defektna, logički nekonzistentna i pragmatski neupotrebljiva. Sve te tvrdnje razrađene su *per longum et latum* u našoj vrlo opširnoj i detaljnoj polemičkoj raspravi. Razmenjen je veći broj polemičkih tekstova. Od izvesnog je interesa da se između ostalih pomenu Dušanić (2012, 2015) i Madžar (2012a, 2015). U pogovoru ovoj svojoj knjizi Dušanić se vraća na tu polemiku bez ikakvih novih argumenata i, u stvari, u jednoj skućenoj i nipošto dopadljivoj verziji. U prethodno pisanim radovima bar je mogao iscrpnije da obrazlaže neke svoje propozicije i da ih garnira detaljima koji mogu da budu od izvesnog interesa i za neistomišljenike. Ovde od tog izazovnijeg i inspirativnijeg sadržaja nema traga, a povrh toga tu je i prethodno navedena činjenica da je taj ekskurs o neoliberalizmu nevešto uglavljen u knjigu koja je od cele te rasprave sadržinski udaljena miljama, na mesto gde apsolutno ne pripada. Biće da Dušanić ima osećaj da u toj ranijoj polemici nešto nije

dorekao i da ga ponešto u vezi sa tim još uvek tišti i kopka. Ovde se mora reagovati na tu najnoviju njegovu ekskurziju na roviti teren alternativnih doktrina, ali to mora da bude učinjeno u svedenoj formi, na najkraći mogući način.

I ovde, kao i u ranijim raspravama, Dušanić ispoljava jednu fundamentalnu slabost – propuštanje da precizno i nedvosmisleno definiše pojmove sa kojima operiše. Ni posle silnih njegovih lamentacija o nevoljama koje je ovom uzburkanom svetu pričinio *neoliberalizam*, uopšte nije jasno šta on pod tim za njega grozomornim sistemom podrazumeva. Nije iznenađujuće da on beži od te definicije, jer da je pokušao da pojam odredi koliko toliko tačno i realistično, morao bi da ga definiše na način koji bi ga povezao i učinio srodnim sa klasičnim liberalizmom. No, tu bi izgubio svako tlo za ljutito nabacivanje svakojakih invektiva na „neoliberalizam“, a čini se da mu je to kamenovanje zbog nečega važno u životu. Makar i aproksimativna definicija liberalizma morala bi biti dostupna svakom obrazovanom čoveku: poredak slobode u okvirima zakona, visoko vrednovanje i zaštita pojedinca i njegovih prava i sloboda, zaštita života, vlasništva i ugovora i načelo da je dozvoljeno ono što zakonom nije izričito zabranjeno. Kako sasvim tačno i sa rigoroznom preciznošću podseća Prokopijević (2012, s. 128), liberalizam je definisan u znaku trijade *život-sloboda-vlasništvo*, a to su noseći elementi koji u isti mah tvore i vrhovne vrednosti i suštinske elemente koje na organizovan način neguje i štiti odgovarajući institucionalni poradak. Suštinu liberalnog poretka Prokopijević na istom mestu dalje pojašnjava: liberali se po njemu prepoznaju po tome što „...smatraju da bi najbolje bilo da svet bude uređen tako da lična sloboda u njemu bude centralna vrednost“ (s. 128),

Dušanić sistematski ignoriše potrebu za definisanjem pojmova koje u svojim propozicijama koristi. Izbegavanje rigorozno artikulisanih definicija lako je objasniti jer bi one ovog antiliberala metodološki naterale da se suprotstavi pomenutoj Prokopijevićoj trijadi, a na to se pri zdravoj pameti čak ni fanatični antiliberali ne mogu rešiti; takva distanca ružno bi izgledala čak i sa njihovog gledišta. Umesto toga, on sistematski i kumulativno sve krupnije negativne pojave o kojima se obavesti trpa na *neoliberalizam*.

Neoliberalizam je kod njega deponija na koju gomila sve što u savremenim procesima i odgovarajućim odnosima zapazi ili oceni kao negativno. Tako i dolazi do te nedozvoljene i zapravo smešne činjenice da se kod njega i ne zna šta je „neoliberalizam“.

On nije svestan da sa svakom novom deformacijom koju pripisuje neoliberalizmu (nepravični interventni ratovi, nametanje „demokratije“ u duhu arapskog proleća, asimetrični međunarodni ekonomski odnosi koje on žigoše kao univerzalno eksploatorske, trka u naoružanju...). On nije svestan ni činjenice da zapravo menja definiciju neoliberalizma sa svakim novim zlom ili „zlom“ koje pripisuje neoliberalizmu, a to zlo ili „zlo“ tretira kao inherentno svojstvo ovog poretka. Imputirana inherentnost razlog je ovog neprestanog i nasumičnog menjanja definicije, iz čega sledi da tu prave definicije niti ima niti može da bude. To što na „neoliberalizam“ nabacuje sva zla i pokore ovoga sveta a da ništa od toga *nikakve veze se liberalizmom nema* – njega ni najmanje ne uznemirava niti može da pomuti njegov filozofski mir. Očito je, iako njemu zasad nedostupno, da je taj definicioni haos u isto vreme i uzročnik i odraz zapanjujućeg nereda u njegovom mišljenju. Uz njegovu definiciju „neoliberalizma“ niko ne bi mogao da ne bude zgrožen tim institucionalnim frankenštajnom i ne bi mogao da ne bude energično i zanevek *protiv* njega. On je napravio jedno konceptijsko strašilo, dobro ga nakitio raznim grdilima, pa besomučno udara po njemu. Ima se utisak da je uveren da time čini nešto korisno i mudro, a ne uviđa da za tu besmislenu rabotu ne treba mnogo ni napora ni pameti.

Razlog ovom deficitarnom jazu kad je reč o definiciji veoma je jednostavan: definicije u njegovom aparatu mišljenja zapravo i ne figurišu kao obavezujuća kategorija. Tako dolazi do toga da čitalac ni uz velike muke ne može da dokona šta kod Dušanića znači reč *neoliberalizam*. To zapravo ne zna ni sam Dušanić. Ne treba mnogo dokazivati da rasprava u kojoj se ne zna značenje pojmova ne zadovoljava elementarne uslove racionalnog ili čak samo delatnog komuniciranja. Tamo gde se ne zna o čemu se u pojedinim segmentima te rasprave zapravo radi, tamo se učesnici u stvari ne mogu razumeti. Nemogućnost sporazumevanja u odsustvu makar i implicitnih definicija korišćenih pojmova u narodu je dobro izražena

prastarom pošalicom *Deda šumom, baba drumom*. Dušanićev diskurs ne zadovoljava elementarne uslove ne samo naučnog nego i svakodnevnog, tekućeg komuniciranja i stoga ne može biti drukčije ocenjen nego kao defektan i neupotrebljiv.

Odsustvo svesti o nezaobilaznoj potrebi jasnog definisanja pojmova kao preduslovu bilo kakve komunikacije komplementarno je sa njegovim logičkim kontradikcijama koje su više nego uočljive u njegovim radovima, uključujući i ovde citirane. U svim tim radovima on se zalaže za što veće *direktno* uplitanje države u privredne procese i distributivne ishode koji su sa njima povezani. Dušanić redovno artikuliše osećaj da je svet u mnogim svojim aspektima strašno nepravičan i da je Misija i zadatak države da se na širokom frontu angažuje kako bi uklonila te nepravde. On naravno ne uviđa da i država, sa svojim aparatom sile i prinude, može da bude drastično nepravična, a još manje je u stanju da zapazi da je ona, tako često nekompetentna i korumpirana, sa jednakom učestalošću *najveći izvor* ekonomskih i društvenih nepravdi. Nije svestan ni bitne činjenice da *Ko med tuši, taj i prste liže*, tj. da u brojnim preraspodelama u režiji države vrlo mnogo ostaje u rukama (i džepovima!) tih ovlašćenih, aparatom legitimizovane prinude ovladanih posrednika. Ova ideja je sa savršenom jasnoćom artikulisana poznatom metaforom o bušnoj kofi kojim se u pustinji voda prebacuje sa jedva otkrivenog izvora na neko udaljeno mesto.

Njegovi liberalni oponenti takođe mnogo traže od države, ali insistiraju na tome da ona radi *svoj posao* – razvijanje institucionalnog poretka, afirmaciju vladavine prava, jačanje elemenata pravne i civilne sigurnosti i daleko efikasnije obezbeđivanje javnih dobara bez kojih svoj pravi domet ne može dostići ni tržište sa privatnim sektorom. Liberali nisu protiv države nego, naprotiv, *za jaku državu* koja će raditi svoj posao i angažovati se na područjima na kojima je nezamenjiva. To su područja na kojima država može najzad postati kompetentna i delotvorna a na kojima su daleko manje mogućnosti za zloupotrebu i korupciju. Iz rečenog očito sledi da sukob između liberala i antiliberala nije konfrontacija između onih koji su *za* i drugih koji su *protiv* države, nego je pre reč o *sukobu između dva etatizma*, jednog prevaziđenog koji je prepun reminiscencija na našu kolektivističku prošlost i

drugog modernog koji se svodi na insistiranje da država treba da pruži i osigura uslove za delotvorno funkcionisanje savremene decentralizovane tržišne privrede.

Njegova krunska kontradikcija, baš kao i kod njegovih brojnih antiliberalnih istomišljenika, sastoji se u tome što s jedne strane ovako gromko zaziva državu, na drugoj strani o njoj tako nepovoljno piše da ne može da se ne nametne utisak da se time promeće u ostrašćenog *borca protiv države*. Pojednostavljajući i skraćujući, kontradikcija je u tome što s jedne strane u državi vidi jedinog delotvornog i uvek neizbežnog regulatora društvenih procesa i odnosa, a s druge strane o njoj govori doslovno najgore. Tako on energično poriče konstatacije o neefikasnosti države, o njenoj korupciji te tako i o njenom ignorantskom odnosu prema vladavini prava (s. 701), a s druge strane i nasuprot tome, sa velikim neodobravanjem lamentira o podaničkom odnosu prema velikim silama, o politici koja ignoriše nacionalne interese i o *kompradorskom* (s. 702) mentalitetu i ponašanju koje domaću kreativnost i resurse stavlja u službu tuđih, našem narodnom biću stranih nakana.

On zaboravlja da kompradorski element, u meri u kojoj ga ima, može da dođe do izražaja samo posredstvom deformisane i od nacionalnog bića otuđene *države*, jer samo ona poseduje moć da resurse i tokove skrene na tako drastičan način. Traži državu i brani je od razornih kritika, a o njoj istovremeno i sam piše sa teškim razočaranjem i, reklo bi se, ogorčenjem. Jakim rečima kritikovati državu a istovremeno preporučivati njeno intenzivno angažovanje u brojnim i važnim područjima društvenog života – kontradikcija je koja nemilosrdno otkriva analitičku plitkost i beznadnu jalovost haotičnog, nerigoroznog mišljenja. Jedino objašnjenje takvog razmišljanja i tvrdih stavova kojima rezultuje jeste nedovoljna upućenost u materiji, jednostavno rečeno *neznanje*. To je i neka vrsta indulgencije za ovo neuređeno i destruktivno razmišljanje; ako se naivnost i neznanje ne bi prihvatili kao pretpostavljeni uzrok opisanih kontradikcija i analitičkih lutanja, alternativa bi bila mnogo gora – u pitanju bi u toj varijanti bio opasan manjak patriotizma, bolje rečeno jedan oblik *antipatriotizma*. A to rodoljubivom Dušaniću nikako ne bi pasalo. Opređeljeni patriota nikada ne bi smeo

državu da opskrbljuje ovlašćenjima koja brojem i karakterom daleko prevazilaze njenu osnovnu funkciju – razvijanje, jačanje i doslednu primenu pravnog reda – jer je tako stavlja u položaj, ali i u zasad nesavladivo iskušenje, da tokove preraspodele još više preusmerava prema sebi i tako društvu pričinjava još veću štetu nego inače.

Kompradorstvo i ostala „zla“ na kojima antiliberale neumorno insistiraju ne potiču, dakle, ni iz kakvog neoliberalizma, koji, *naprotiv*, zagovara povlačenje države iz direktnog intervencionizma i neposrednog uplitanja u upravljanje resursima, nego iz prevelikog i loše lociranog državnog intervencionizma na kome upravo antiliberale tako zdušno nastoje. Ovakve deformacije javljaju se kao posledica neposrednih državnih uplitanja ali i kao krajnji ishod delovanja samog tržišno lociranog poslovnog sektora koji neretko uspeva da ovlada državom i da je zloupotrebljava kao instrument za postizanje svojih u načelu neprincipijelnih ciljeva. Važno je uvideti da oba ova vida ekonomskopolitičkih deformacija imaju da se „knjiže na račun“ države: ona je odgovorna ne samo kad sama pogrešno i štetno deluje u privredi nego i kad se da instrumentalizovati u pristrasnoj realizaciji parcijalnih poslovnih ciljeva. Antiliberale nažalost ne uviđaju da liberali, zalažući se za minimiziranje *neposrednih uplitanja* u privredu, deluju u pravcu uklanjanja i onih državno generisanih šteta na koje i oni sami, u jednom od krakova svoje kontradiktorne pozicije, energično, ponekad i militantno ukazuju.

Naši stavovi su plod i odraz naše intelektualne i profesionalne evolucije: nije mi zazorno da priznam da sam pre nekih 55 godina, sa svojih tadanjih 25 godina zastupao iste stavove koje antiliberale zastupaju danas. Bio sam i profesor makroekonomskog planiranja, a nije preterano reći da je profesor planiranja pre svih drugih pozvan i osposobljen da razume tu danas anahroničnu antiliberale argumentaciju.

U stvarima koje se vezuju za teoriju države antiliberale prave grešku koja je sasvim analogna grešci koju je Dušanić napravio u oceni rezultata i dometa austrougarske okupacije iz 1978: oni zbog nečega zamišljaju da država može da bude neuporedivo, do neprepoznatljivosti efikasnija i poštenija od ove kakvu imamo danas u stvarnosti. Učinke tržišta, sa kojima zbog brojnih razloga nisu

zadovoljni, oni porede sa onim što zamišljaju da bi dala jedna bezmalo uzvišena država, svakako bitno različita od ove sa kojom mučno istrajavamo danas. Oni tako stvarne efekte tržišnog sistema porede sa idealizovanim i utopijski predstavljenim učincima jednog izmišljenog i umišljenog etatizma koji nigde i nikad neće biti deo ekonomske stvarnosti. To je elementarna greška koja ih legitimise kao slabe mislioce i nedoučene teoretičare.

Trebljenju i zatiranju tog intelektualnog korova posvetio sam dobar deo svog radnog kapaciteta, posebno u poslednjih desetak godina, ali su rezultati daleko ispod željenih pa čak i znatno ispod očekivanih. Potcenjivanje rezultata austrougarske okupacije uz oslonac na jednu izrazito idealizovanu predstavu visokih ciljeva, toliko poželjnih za svekoliko srpstvo, i analogno „kritikovanje“ tržišta uzimajući izmišljene domete idealizovane države kao merodavnu alternativu – potiče iz iste misaone radionice i jednako je pogrešno i spoznajno izopačeno. Ovde mora sasvim emfatično da bude naglašeno da se antiliberalizmu nikad nisam suprotstavljao zato što je ideološki suprotan i surptstavljen liberalizmu nego zato što je logički defektan i prosto antinaučan. Do „svog“ liberalizma došao sam *čitanjem* i uveren sam da bi i antiliberali bili liberali da su sa istim marom iščitavali isti obim relevantne literature iz odgovarajućih oblasti institucionalne ekonomije i političke filozofije. Dužnost je onih koji su se uverili da su izvesna pitanja temeljnije sagledali da krče makije i bore se protiv stručno nezasnovanih predstava i pratećih pogrešnih analitičkih formalizacija. To je razlog zbog koga je moja knjiga u kojoj je sadržan gro odgovarajućeg polemičkog sadržaja naslovljen *Moj obračun sa njima* (2016).

7. Privid kolonijalizma i opsesija eksploatacijom

Obuzetost međunarodnom eksploatacijom i pošast neokolonijalizma predstavljaju još jednu fikciju koju profesor Dušanić istrajno gaji i sistematski neguje i razvija. To je u visokom stepenu komplementarno sa njegovim prethodno opisanim prividom i odgovarajućom dežurnom, nikad ne prekidanom a jednako pogrešnom, idejom o neoliberalizmu kao uzročniku kataklizmičnog razaranja savremenog sveta. Naročito je prof. Dušanić deprimiran novijim kolonijalizmom koji, za razliku od klasičnog, za protagoniste

ima drukčkije kolonizatore, takve da „uglavnom samo uzimaju i iza sebe (kad odlaze u unosnija područja) ostavljaju pustoš. Sada se država zadužuje i gradi infrastrukturu, a kredite otplaćuju svi građani – poreski obveznici“.

Ni manjeg prostora ni većih netačnosti garniranih logičkim progoretinama. Ja sam i sam kritičan prema politici stranih investicija, naročito njihovom obilnom i neodmerenom subvencionisanju (Madžar 2016a), ali smatram *apsurdnom* tvrdnju da one iza sebe ostavljaju samo pustoš. Da je tako, ne bi čak ni ova vlast, na čiji račun sam ispisao kritike na stotinama stranica, bila toliko destruktivna da još subvencionise strane investicije koje iza sebe ostavljaju pustoš. Nema sumnje da u toj politici ima mesta za brojne razumne kritike, ali da ona bude baš toliko izopačena ne bi moglo da se dogodi ni u nekoj najgoroj banana državi. Dušanića bi trebalo uveriti da su jako malo verovatne, da su na samoj granici nemogućnosti, stvari koje su tako drastično apsurdne i pogubno pervertirane. Da se ne bi preterano udaljili od istine i sačuvali minimum kredibilitnosti, ekonomisti moraju ipak brižljivo da mere reči. Jakim rečima je mesto u poeziji, a trezvena razmatranja u ekonomiji, i u nauci uopšte, zahtevaju smotrenost i uravnoteženost u odgovarajućim formulacijama. Jake reči spadaju među one manifestacije po kojima se najlakše prepoznaju loši naučnici.

Netačnost tvrdnji o kolonijalizmu kao aranžmanu koji je surovom eksploatacijom unazađivao potčinjene zemlje najlakše se dokazuje pozivanjem na dve neosporive činjenice. *Prvo*, nerazvijene zemlje koje nisu potpadale pod kolonijalnu vlast nisu se, u celini gledano, brže razvijale od kolonija – naprotiv; a poznat je i slučaj zemlje (Etiopija) koja je dugo slovila kao najnerazvijenija zemlja sveta a kao celina nikada nije bila kolonija. Drugo, i opet u celini gledano, nakon dekolonizacije nije registrovano neko vidnije ubrzavanje privrednog rasta relevantnih zemalja. I ovde se načelno može reći *naprotiv*. Poznato je da je na jednom međunarodnom skupu, na kome su pretežno dominirali političari koji su uz teške lamente komentarisali svoju kolonijalnu prošlost, pokojni Branko Horvat odbrusio da bi bolje bilo da se toga okanu, da bi bilo poželjno da naprave bilans nepovoljnih učinaka koje su isporučili i da dolazi vreme kad će narodu morati da objasne zašto dekolonizaciju, koju su

marketinški isticali kao epohalnu šansu, nisu valorizovali onako kako su u političkim kampanjama obećavali. Uvek će se naći i takvi koji će objašnjavati da su za nezadovoljavajuće performanse odgovorni kolonizatori i nakon što su otišli, ali u te floskule razuman svet neće moći da uvere.

Druga napast je nelogičnost, naročito ona koja se previše približava ivici spoznajne provalije koja se zove apsurd. U to malo citiranog Dušanićevog teksta, neistini koja je proistekla iz slabo odmerenih reči, pada u oči i jedna besmislica. Dušanić jetko komentariše i proglašava za kolonijalizam najnormalniju pojavu da se krediti iz kojih se finansira izgradnja infrastrukture otplaćuju tako da to ide na teret građana – poreskih obveznika. Pa ko bi drugi mogao, a i morao, da otplaćuje kredite iz kojih se finansira izgradnja javnih objekata čija sama definicija implicira da služe baš svim građanima. *Nemogućnost isključenja* i *nekonkurentnost* dve su ne samo bitne nego i egzostivne sastavnice definicije javnih dobara. Onaj koji je gnevan što se krediti za infrastrukturu ili slična *javna dobra* otplaćuju iz *javnih prihoda*, tj. na račun svih poreskih obveznika, morao bi odista da se prepozna kao nedovršen i loš ekonomista.

Kad je u pitanju neokolonijalizam, Dušanić opet duboko upada u svoje karakteristične, takoreći *iskonske* greške. On propušta da definiše kategorije sa kojima operiše, pa niti čitalac može da dokona da li je, i do koje je mere, istina ono što konstatuje niti bi sam Dušanić mogao logički meritorno da dokaže istinitost svojih propozicija. Jer, ako se tačno ne zna o čemu je reč, svaka tvrdnja može da bude istinita i neistinita: odsustvo definicije ostavlja jedan stepen slobode za variranje i prilagođavanje stvari na koju se tvrdnja odnosi. Nedefinisana stvar može da se odredi tako da odgovarajuća tvrdnja može da bude istinita, ali se može redefinisati i tako da to što je o stvari rečeno prestaje da bude istinito. U stvari, bez definicije pojmova ili sa otvorenim mogućnostima menjanja i podešavanja definicije rasprava o datim problemskim celinama gubi smisao: ne zna se o čemu je u toj raspravi reč i za date propozicije gubi se mogućnost dokazivanja ili opovrgavanja. Rasprava se svodi na niz bespredmetnih iskaza.

Upravo to je nepremostiv problem u Dušanićevim prosuđivanjima o neokolonijalizmu. On ne preza od toga da bilo kakve spoljnotrgovinske ili slične veze između razvijenih i nerazvijenih zemalja okvalifikuje kao neokolonijalnu eksploataciju, karakterišući te veze kao *inherentne* nastupu razvijenih u odnosu na nerazvijene i kvalifikujući ih kao strukturne karakteristike sistema kroz koje se te veze opredmećuju. Ali tu se ponovo javlja logički problem. Te veze se i po strukturi i po funkcijama silno razlikuju od jedne skupine zemalja do druge, od jednog područja, odnosno regiona do drugog. Tako ispada da ima onoliko definicija i onoliko vrsta (neo)kolonijalizma koliko ima različitih konstelacija u kojima u razne vidove ekonomskih veza ulaze različite zemlje. Različite po nivou razvijenosti i po drugim makroekonomskim atributima. U takvom pristupu kolonijalizmu, sam pojam gubi značenje i biva obesmišljen. Šta je zapravo (neo)kolonijalizam ako je tim pojmom pokriven svaki koloplet veza uspostavljenih između zemalja različitog nivoa razvijenosti?

Da u vezi sa ovim ne bi ostao kakav neizmiren dug, valja artikulirati sopstveno poimanje kolonijalizma (pa tako i neokolonijalizma) nezavisno od toga ima li pojam svoj stvarnosni pandan. Kolonijalizam bi morao da se definiše kao eksploatacija. Nema ga, kao što nema ni eksploatacije, ukoliko u osnovi različito uspostavljenih ekonomskih veza *nema prinude ili prevare*. Za eksploataciju su relevantna oba ova osnova, a za kolonijalizam uglavnom onaj prvi. Teško je, naime, zamisliti prevaru u odnosima tako krupnih i nekom ekspertizom obezbeđenih aktera kao što su države. Alternativni način formulisanja iste odredbe jeste da ne može biti elemenata (neo)kolonijalne eksploatacije tamo gde su odgovarajući odnosi između država dobrovoljni i gde svaka strana može slobodno da se isključi iz transakcija o kojima je reč.

Posebno velik problem za Dušanićeva tumačenja izvire iz činjenice da uopšte nisu malobrojni slučajevi velikih *prednosti* koje male zemlje ostvaruju u odnosima sa velikim: takav je slučaj Slovenije koja je uz mnoge pogodnosti dobila velikodušan pristup nemačkom tržištu ili Tajvana i zemalja jugoistočne Azije koje su sličan povoljan tretman dobile u spoljnoekonomskoj politici SAD. Slovenija je poučna i u jednoj drugoj perspektivi: ona je najduže bila

pod habsburškom vlašću i unutar carevine a trajno je najrazvijenija i u mnogo čemu najnaprednija. Crna Gora je bila mnogo duže samostalna i slobodna, pa je unutar SFRJ opravdano imala status nerazvijenog područja. Kao da postoji pozitivna korelacija između nivoa razvijenosti i dužine trajanja dominacije te pravno uređene carevine. Korelacija, doduše, nije dokaz uzročne veze, ali je indikativna i inspiriše ozbiljnije razmišljanje. Čak je i Srbija imala znatne koristi od habsburške carevine: osnove njene državne organizacije postavili su Srbi ispreka, školovani u toj razvijenoj i ekonomski naprednoj zemlji.

Tuđa vlast, baš kao ni splet odnosa sa razvijenim zemljama, ne mora da bude baš uvek štetna. Uostalom, naše države u svojim raznim varijantama, od SFRJ nadalje, imale su privilegovan pristup tržištu EZ i potom EU, uz znatnu zaštitu naše privrede od uvoza sa tog područja i mnogo slobodniji pristup našeg izvoza na istu tu teritoriju. Ideja o nekakvom ekonomskom iskorišćavanju i tlačenju na mnogim segmentima toliko je netačna da se opasno graniči sa besmislicom i apsurdom. Pojednostavljene formulacije sa pretenzijom da odraze neka šira problemska područja sigurno nisu pouzdan put ka istini. Analogne pouke nude i neka novija iskustva. Najpogubnije odluke u fiskalnoj politici donosile su početkom ove decenije neodgovorne koalicione vlade; dobro je proučen poznati fiskalni udar iz 2008. kada je trostruko razorno, elektoralno inspirisano povećanje penzija dovelo sistem javnih finansija na samu ivicu sloma (Fiskalni savet 2012, ss. 109-110), pa su ti gresi nepromišljenosti imali da se iskijaju – morale su da budu donesene poznate mere sasecanja plata i penzija da bi se izbegao državni bankrot koji je takoreći bio *ante portas*. To nije bilo moguće dok su trajali aranžmani sa MMF-om koji se u dužem periodu potvrdio kao najodgovorniji i najkonstruktivniji činilac naše fiskalne politike. Za poznati, više nego destruktivan udar na javne finansije morao se prethodno raskinuti tada važeći sporazum sa MMF-om, a zna se i koji su političari priredili taj *danse macabre*.

Uobičajena parola da zemlja može da bude prinuđena na nepravične transakcije jer se našla u neizdrživo teškoj situaciji *nije prihvatljiva*. Ako je ta kritična situacija jedina alternativa koja zemlji stoji na raspolaganju, onda je to opis njenog objektivnog položaja i

po logici stvari sporazumno rešenje zasnovano na svojevrsnoj saglasnosti volja jedina je mogućnost koja za ublažavanja takve situacije stoji na raspolaganju. U međunarodnim ekonomskim odnosima vladaju interesi i nema mesta za altruizam niti bi bilo moguće odrediti meru do koje bi on „morao“ da ide. Eksplicitan internacionalni altruizam institucionalizovan je zasebno i odvojeno, i to mehanizmima međunarodne pomoći i različito oblikovanih unilateralnih transfera. Kako god da se uredi, transakcija sa bogatijom zemljom *poboljšava položaj siromašne i eventualno kritično ugrožene zemlje*. Ako se proceni da je odnos eksploatatorski i nepravilan, iz njega se po logici stvari izlazi. A tamo gde se između zemalja prekinu ekonomske veze, zasigurno me može biti ni eksploatacije niti zaobilazne kolonijalne dominacije.

Budući da u međunarodnim ekonomskim odnosima danas nema prinude – na domaku luka „ugroženih“ zemalja nisu ukotvljene topovnjače – a prevaru je u međunarodnim relacijama teško osmisliti, Dušanićeva prosuđivanja o međunarodnom neokolonijalnom tlačenju ostaju bez uverljivog osnova. Ako se u odnosima između država i pokaže veća, pa i drastična asimetrija, razborit postupak za traženje uzroka morao bi da se orijentiše prevashodno na unutrašnje faktore: nekompetentnost političara i činovnika koji upravljaju međunarodnim odnosima date zemlje, neodgovarajuća kadrovska politika zatrovana stranačkom pristrasnošću i, osobito, korupcija i drugi vidovi teških zloupotreba pravi su uzročnici slabog položaja nerazvijenih zemalja u spoljnoekonomskim transakcijama. U tome je, dakako, evidentno da bi bilo besmisleno „odgovornost“ za slabe učinke u međunarodnim interakcijama tražiti u stranim silama jer je *modus operandi* u tim odnosima maksimizacija sopstvenih interesa kako god da se oni analitički operacionalizuju.

S druge strane, sa rezervom se moraju prihvatiti Dušanićeve dijatribe o kompradorstvu i problematičnom ponašanju upravljačkih elita. To je ne samo protivrečno sa Dušanićevim inače usrdnim zazivanjem države u delikatne domene regulisanja društvenih odnosa, nego i sa njegovim odama kvalitetu naroda i njegovoj iskonskoj praktičnoj i životnoj mudrosti. Kakva god da je vlast, taj narod, kome se profesor Dušanić ne prestaje diviti, glasao je za tu

vlast i, koliko je poznato, glasovi su prebrojavani bez većih podvala. Protivrečno je toliko hvaliti narod a istovremeno jako nepovoljno ocenjivati vladajuću garnituru koju je taj „mudri“ narod izabrao. Tačno je, kao što aludira profesor Dušanić, da je po našim ministarstvima i agencijama bilo rasuto podosta stranih savetnika (za neke od njih uverio sam se da nemaju neku osobitu vrednost), ali je činjenica da nijedan od njih nije došao samovoljno nego su svi **pozvani** od naše legitimno izabrane vlasti, tj onih garnitura koje ne bi bile na vlasti da za njih nije, često listom, glasao taj odabrani narod u koji profesor Dušanić ima toliko poverenja, ako nije reč i o divljenju. Kod Dušanića sam i ranije nalazio više protivrečnosti nego što se moglo bez većih mučnina probaviti.

Iz ovog spisa, posebno njegovog pogovora (Dušanić 2018, ss. 698-707) vidi se da profesor Dušanić nije amerikanofil. **Naprotiv**. No, u nastojanju da SAD prikaže u negativnom svetlu – a mora se priznati da je tu zemlju s obzirom na spoljnopolitičke intervencije u poslednjih par decenija veoma *teško braniti* – on ide predaleko u prošlost optužujući Amerikance, tj. njihove daleke pretke, za nasilje nad Indijancima i otimanje njihove zemlje. To je pogrešno iz dva principijelna razloga. *Prvo*, to nije nekakav usamljen ili jedinstven, a još manje jedini, slučaj otimanja i preotimanja teritorije i na njima lociranih resursa. Kao amater usuđujem se da kažem da je bezmalo sva istorija tekla u znaku krvavih borbi među narodima i državama – zna se i za tridesetogodišnji pa čak i stogodišnji rat – a teritorije su se otimale i preotimale kao deo scenarija koji se u istorijskoj retrospektivi percipiraju kao prirodni i normalni. Istorija je puna najraznovrsnijeg nasilja, a izdvajati neke pojedinačne epizode arbitrarno je, hirovito i baš ništa ne dokazuje. Zna se da je i u našoj prošlosti jedno vreme figurisala ideja da zauzmemo Carigrad i da je to dovelo do izvesnog zatezanja odnosa sa vekovnim zaštitnicima Rusima koji su smatrali da je dozvoljena jedino *njihova* aspiracija na Carigrad i okolne moreuze. Za deo naše teritorije pouzdano se zna i danas da nam pripada zato što smo bioi uspešniji u nekim ne tako davnim ratovima. *Drugo*, sa proticanjem vremena ti davni događaji generišu sve slabije i sve malobrojnije uticaje. Hvatati se za njih znači pokušavati da se aktuelni događaji objasne minornim, gotovo iščezlim uticajima. Sasvim je nelogično, pored tolikih vremenski

bližih dešavanja, pokušavati neke aktuelne odnose i procese objašnjavati davnim događajima čiji su se uticaji u vremenu manje-više pogubili.

8. Kompozicija, ortografija, stil

To što ima da se zameri po osnovu elemenata navedenih u naslovu tako je opširno i golemo da mora da se raščlani na više zasebnih odeljaka. Ovaj tekst se i po tome razlikuje od Dušanićevog stila i pristupa koji se, uz ostalo, ispoljava i kroz ogromne segmente razvučene bez ikakvog raščlanjavanja i na po 70 i više stranica.

8.1 Nedostajući pododeljci, bespredmetne pojedinosti, citati, konfuzija sa narečjima i izvori

Neka na samom početku bude istaknuta jedna osobenost Dušanićevog pisanja koja vidno dolazi do izražaja i u ovoj knjizi, a koja se ispoljava i kao svojevrsna zakonitost kod ekonomista kao pripadnika profesije. Dala se zapaziti jedna intrigantna korelacija između naučne kompetentnosti, koja se donekle može metaforički nazvati naučnom pismenošću, i pismenosti u uobičajenom smislu reči. Obrazovani, naučno izgrađeni ekonomisti uglavnom su poznati i kao dobri pisci, a naročito kao autori sa dobrim poznavanjem pravopisa i gramatički pravilnim oblikovanjem teksta. Lošiji ekonomisti ne samo da ispoljavaju attribute nepismenosti u stručnom, ekspertskom smislu nego su nedovoljno pismeni i u svakodnevnom smislu ogrešenja o gramatiku i ortografiju. Možda će ova pojava biti predmet specijalnih izučavanja, ali ovde će jednostavno biti registrovana sa uverenjem da je i samo njeno dijagnosticiranje od izvesnog značaja.

U ovoj korelacionoj pravilnosti Dušanić je nešto komplikovaniji slučaj, jedan *outlier*, kako bi se reklo u profesionalnom žargonu ekonomskih znanstvenika. On je bez sumnje nadaren pisac, autor bujne i bogate leksike, posednik sposobnosti za fleksibilnu i pitku rečenicu, čovek sa finim osećanjem za ritam rečenice i težinu i nosivost reči, pisac koji tako rafinirano iznijansira reči po značenju i gradaciji intenziteta onoga što treba izraziti. *Prirodni dar* je izraz kojim se najtačnije mogu iskazati pozitivne značajke njegovog stila i pisanja. Snop prirodno datih sposobnosti predstavlja onaj literarno

relevantan kompleks prednosti u kojima je Dušanić jak. No, ostaje nažalost jedan važan i opsežan skup dimenzija analitičkog i formalnog karaktera u kojima je on *iznenađujuće slab*. Njegov pravopis je nezadovoljavajući a njegova sposobnost da organizuje izlagani materijal, tj. njegova umešnost u kompoziciji pisanog teksta, upadljivo je ispod očekivanih granica, čak i kad se te granice veoma skromno postave. U najkraćem, profesor Dušanić je jak u onome što mu je dala priroda, a vrlo je slab u onome što je trebalo da da samome sebi, tj. u onome što je moralo da se nauči. Ovo su prilično teške reči i zahtevaju valjanu argumentaciju.

O njegovoj kompoziciji uvodno je već rečeno mnogo toga što je nepovoljno. Predmet knjige je istorija i društveni položaj Srba u BiH u XIX veku, a u nju je nagurao toliko stvari koje u knjigu sa tim predmetom obrade *ne spadaju*, da čitalac sve vreme ostaje začuđen kako je sve to moglo da bude strpano na tu golemu i heterogenu gomilu i kako je izdavač uopšte pristao da štampa tako neorganizovanu knjigu. Neke neshvatljivo naprikladne stvari potpane u ovu knjigu pobrojane su u prvom pasusu 6. odeljka, a ovde će biti dodate još neke. Upadljivo je i odsustvo smisla za relativnu važnost pojedinih činjenica opisanih u knjizi, te tako i za doziranje sadržaja koji je pojedinim činjenicama posvećen. Tako je u iscrpnom opisu svojih predaka rodonačelniku Dušanića, izvesnom Gavri Dušaniću, sinu kratko pomenutog Gorana, posvećeno nepune dve stranice (ss. 478-479, ne računajući tekst carskog fermna kojim je ishođena dozvola za gradnju lokalne crkve u Pribiniću), dok je njegovim, čini se, manje istaknutim potomcima (ne računajući samog profesora Dušanića) posvećen daleko veći broj stranica (otprilike 484-503), a jednom od poslednjih u lancu, Svetozarevom sinu Slobodanu Dušaniću, posvetio je više od dve strane (503-505). Da ne bude nespornazuma, ovde se kao svojstvo dobre kompozicije uzima dobro pogođena srazmera između važnosti materije i broja strana na kojima se ona obrađuje. U slabosti kompozicije spadaju i neodmereno brojni i pokadšto zaista preopširni citati, a njihovo nabiranje zauzelo bi ovde previše mesta. Naročito su brojni citati istoričara M. Ekmečića i V. Ćorovića, a, ilustracije radi, jedan citat iz *Crne knjige* V. Ćorovića protegao se na dobre dve i po stranice, uključujući vrlo kratke autorove povezujuće rečenice (ss. 511-514).

Zanimljivo je pomenuti i citat na str. 600 koji je, kako izgleda, neprilično i nedozvoljeno preveden u ekavicu. Uz ostale neobičnosti ove knjige zasebno sam ispisao stranice sa tim brojnim citatima, a ta neobična lista oteгла se kao gladna godina.

Preopširno je opisao geografske i druge karakteristike svog rodnog Pribinića, preko granice koja bi odgovarala potrebi da se na tom konkretnom slučaju pokažu učinci austrougarske okupacije. Tu pada u oči vrlo detaljan opis njegove rodne kuće, od kakvog materijala je građana, na kakvoj je strmini bila smeštena, kakvo je bilo osvetljenje, kako su izgledale verige i čemu je služio sač. Autor na propušta da nas obavesti o životu i smrti jednog lokalnog paroha, popa Jevrema St. Stankovića – on je istrajan u navođenju očinskih inicijala inače brojnih opisivanih ličnosti – pa čak navodi i imena sveštenika koji su ga na sahrani opojali (str. 510). Teško je ne biti frapiran odsustvom osećaja za (ne)važnost pojedinosti uključenih u mnoge opširne deskripcije. Dat je tu i spisak ljudi sa mnogo dece (str. 638), pa i informacije o izvesnoj snaji Savki od takođe izvesnog brata Nenada (s. 646). U knjigu je ubačen i jedan srednjoškolski sastav autorovog sina Arsenija (s. 694). Nije izostalo ni ime Arsenijeve učiteljice Radmile Orelj. Da bi što potpunije obavestio čitaoca, profesor Dušanić je naveo i imena deset svojih kum(a)ova, dajući i obavest od tome da je „...na našem venčanju kuma bila Tatjanina najbolja prijateljica...Lara-Larisa Borisovna Grigorjanc“ (s. 545).

Dati su tu i dugi spiskovi imena, od kojih su neka možda i značajna ali za mnoga je izvesno da nisu, a neki od njih zauzimaju i više od jedne cele stranice (ss. 423-425). Profesor Dušanić ne propušta ni da nas obavesti o imenima i prezimenima zidara, molera i „tišlera“ hotela „Evropa“ (str. 434). Tu su i obavesti o zetu (s. 464) o braći od strica pojedinih ličnosti! (s. 471). Ni tokom čitanja, ni kad se ono najzad završi, nije jasno šta je autor mislio da treba da bude predmet knjige, ali je u mnogim segmentima više nego jasno *šta nije*. Teško je ne zapitati se da li se to autor sprda sa čitaocem. Tu je i opis vodenice – gde je i kako izgrađena, od kakvog drveta je pravljena, kako je voda usmeravana prema badnju i kako je tekla kroz njega, kako su bili locirani mlinski kamenovi i kako se u drveni koš istresalo žito a gde je i kako padalo brašno. Slično mnoštvo detalja

izneseno je i u drugim opisima – ishrane, odevanja, govora, brojnih običaja itd., uključujući posebno lečenje sa pasažima toliko opširnim i razvučenim da postaju zamorni i za radoznale ljude u koje ubrajam i samoga sebe.

Ovakvih pojedinosti i njihovih iscrpnih opisa ima tušta i tma, te zaista nema smisla njihovo dalje nabranje. Bitno je da sa predmetom knjige – položaj i istorija Srba u BiH tokom XIX veka – oni baš nikakve veze nemaju i da je autor pokazao jedno zaprepašujuće odsustvo smisla za sam taj predmet i za meru u kojoj je i to što u knjigu ne spada opteretio preopširnim opisima. Moj lični osećaj je da je bez osećaja za meru opisivao i svoje pretke i ljude koji su sa njima imali bilo kakve veze. Dobija se neodoljiv utisak da on time želi da pokaže kakav je i koliki kolenović i korenović, da istakne nekakvo svoje posebno vredno poreklo. Jednom čitaocu koji nije kolenović, a kakav sam i sam, to će verovatno biti pre antipatično nego simpatično, ali i u jednom i drugom slučaju ta materija ne spada u knjigu, pogrešno je plasirana ili *deplasirana*, pa bi već po tom osnovu knjizi mogle da se upute teške zamerke, nezavisno od njenih drugih nedostataka.

Drugi krupan nedostatak su ogromna poglavlja, hipertrofirani segmenti koji navode na pomisao da bi ovoj knjizi mogla metaforički da se postavi i jedna medicinska dijagnoza – *elefantijazis*. Tu su data poglavlja na desetinama stranica, bez ikakvih odeljaka, međunaslova i podnaslova. Čitaocu ovog osvrta biće teško da poveruje u sledeće brojke. Prvi deo knjige prezentiran je na 185 strana a sadrži svega tri izdvojene, zasebno naslovljene celine; te celine mogle bi da se nazovu poglavljima iako su numerisane sa po dve cifre propraćene tačkama. Drugo poglavlje u tom delu teče na čitavih 77 strana, a sledeće, treće na 69 strana, bez ijednog naslova ili podnaslova. I tako redom, kroz celu knjigu.

Ovakva organizacija knjige prelazi, dakle, onu neugodnu granicu koja koliko-toliko ozbiljne tekstove deli od nečega što sa ozbiljnošću nema veze i što bi moglo da se označi kao groteska ili karikatura. Čitaocu može da padne na pamet jedna svakako neumesna i čudna ideja da bi tekstove koji su kompozicijom toliko deformisani trebalo inkriminisati kao zakonske prekršaje. Mora se na sve ovo dodati i sledeće. Knjige koje imaju imalo pretenzije da budu shvaćene kao

ozbiljni naučni tekstovi – a ova knjiga je, bar po nominalno naznačenom predmetu, iz oblasti istorije – morale bi imati predmetni i imenski registar. U ovoj knjizi takvih registara nema. Ako ni profesor Dušanić ni njegov izdavač *ne znaju* da knjige sa ovakvom tematikom i namenom treba da imaju registre, onda ostaje jedino da se zapitamo kakav je i kod jednog i kod drugog profesionalni nivo i da li je moguće da tu pojedinost iz pisanja i izdavanja knjiga *nisu naučili*. Profesor Dušanić je, baš kao i ja, uveliko zagazio u penziju, pa se sa zabrinutošću može konstatovati da nije ostalo mnogo vremena za dopunu obrazovanja.

Još gore stoji stvar sa navođenjem literature. Umesto da na kraju da spisak literature, pa da se u tekstu poziva na broj ili godinu, kako se to uvek radi, on je propustio da sačini i na taj način koristi spisak, pa u tekstu svaki put, po ko zna koliko puta za pojedine izvore, uvek iznova navodi pun naslov citiranog dela. Kako da se to ne okvalifikuje kao groteskno i karikaturalno? Još gore od toga je to što za mnoge izvore koje citira uopšte ne navodi godinu izdanja/pisanja, niti mesto izdanja ni izdavača. Budući da se veliki broj tih izvora pojavio u daljoj prošlosti, podaci o vremenu, pa i mestu, izdanja od presudne su važnosti. Način na koji profesor Dušanić tretira izvore i literaturu čist je amaterizam ili nešto i gore od toga.

Kad se sve što je u ovom 8. odeljku navedeno kao nepovoljno i loše uređeno, neizbežno sledi zaključak da je ovo loše oblikovana i nesrećno pisana knjiga. O njoj je nemoguće ne dati krajnje nepovoljnu ocenu. Čitalac ne može da ne konstatuje da je ovo jedan markantan oblik *nepismenosti* i ne može da se ne upita da li je moguće da ni izdavač nema predstave o tome kako se uređuju knjige. Sama ova kompoziciona, dakle strukturna slabost dovoljna je, nezavisno od svih drugih slabosti koje su u prethodnom tekstu pobrojane u zabrinjavajuće velikom broju, da se ova knjiga oceni kao nezadovoljavajuća i loša, kao knjiga koju u toj formi ozbiljan izdavač ne bi pristao da štampa. Morala bi da važi i konstatacija koja je u izvesnom smislu obrnuta u odnosu na sud iz prethodne rečenice: čak i da je knjiga sadržinski i problemski savršena – kako god da se ovaj epitet shvati – ona zbog ovih formalnih slabosti ne bi mogla povoljno da se oceni. Pretrpanost irelevantnim detaljima mestimično deluje kao gust i neproziran zastor koji prekriva i čini nevidljivim

ono što je u knjizi sadržinski značajno i sazajno produktivno. Čak i kad je dobro artikulirano, ono što je van tematike knjige dobrim delom obezvređuje ono što je relevantno i sadržinski celishodno. Bespredmetan materijal, sve sa preopširno opisanim nepotrebnim detaljima, učinio je knjigu prosto glomaznom, tako da ona – ovde će biti iskorišćen izraz pok. profesora Bajta – deluje kao poveća cigla, obeshrabrujući manje angažovane čitaoce.

8.2 Gramatika i pravopis

Poeta nascitur, orator fit. Mudri Latini su ovom rečenicom od svega četiri reči veoma mnogo kazali. Postoje darovi koje nam daje priroda, za čije puko posedovanje ne moramo da se trudimo. No, ti slatki, što se napora tiče besplatni, darovi nisu dovoljni. Za uspešno delovanje potrebna je i jedna druga skupina sposobnosti koja mora da se nauči. Uspeh će uslediti tek kad se prirodni darovi iskombinuju sa umešnostima koje moramo sami da steknemo. Bogovi su prema profesoru Dušaniću bili širokogruđi i darežljivi: dali su mu dar za jezik, smisao za nijanse u značenju reči i pisanje. No, to Dušanić nije na pravi način nadgradio. Ono što je imalo da se nauči nije u potrebnoj meri dodao svojim darovima. To što je zavisilo od bogova kod njega je dobro, ali ono što je zavisilo od njega nije dovoljno dobro.

U njegovom tekstu ima više gramatičkih i jezičkih grešaka nego što je, bar po mom mišljenju, snošljivo i dozvoljeno. Nije celishodno i bilo bi odista neumesno da se detaljno iznose sve gramatičke i pravopisne greške; to bi ovaj već opširan spis učinilo još opsežnijim a njegovu upotrebnu vrednost ne bi povećalo. Autoru mogu da dam svoj primerak za naznačenim mestima na kojima je na takve greško ukazano. Ovde će samo, ilustracije radi i radi dokaza da nije reč o proizvoljnoj tvrdnji, biti izneto svega nekoliko primera, jedan uzorak grešaka koji je daleko manji od „osnovnog skupa“ (kako bi rekli statističari). I sam taj uzorak biće uzet sa prvih 300 strana, pa nema pretenzije da bude „reprezentativan“ u smislu da predstavlja prošaranost greškama za celu knjigu.

Na s. 82 govori se o povremenim bunama – reč je, dakle, o množini – i konstatuje da su one bivale svirepo *ugušene*; budući da je reč o trajnom procesu koji se protegao na izvestan period, te bune su

morale bivati (taj glagol koristi i autor) *ugušivane* a ne *ugušene*. Na 59. strani govori se o *značajnom* rastu cena; poznato je da je rast cena nepoželjan pa za njegovo karakterisanje nije primenjiv pridev *značajan*, koji ima pozitivne konotacije, nego je primeren pridev *znatan*, koji je u tom pogledu neutralan. Na 42. strani, u rečenici koja počinje rečima „Ovo je bio...“ u oči pada neugodno odudaranje padeža; slaganje padeža nalaže da se umesto reči *nemirima* i *pobunama* upotrebe reči *nemiri* i *pobune*. Na 48. strani našla se nepostojeća reč *ortodoksalno*, a trebalo je da bude *ortodoksno* (v. Klajn i Šipka 2006, s. 863). Na 54. strani govori se o *moćnim vojnim državama*; s obzirom na činjenicu da tako nešto ne postoji, autor je verovatno imao u vidu *vojno moćne države*. Na 109. strani desila se ružna elementarna greška: priloška odredba *u stvari* napisana je kao jedna reč. Na 111. strani za glavninu ustanika rečeno je da je uspela da se *probiju* a mogla je samo da se *probije*. Na s. 113 rečeno je da je Bosanska Krajina *zastupljena pravoslavnim življem*, a mogla je da bude samo njime *pretežno naseljena* ili se moglo reći da je sam življ na ovom području bio *izrazito zastupljen*. Na s. 154 govori se o šumama i zapaža da je *većina njih* proglašena za državnu svojinu; kako država nije uzimala u svoj posed jednu za drugom nekakve izdvojene, *pojedične* šume, trebalo je reći da su šume *najvećim delom* preuzete u državno vlasništvo. Na mnogo mesta (ss. 156m 179, 192...) u knjizi se nalaze odvojeno pisane reči *ni jedan*, a po pravopisu pišu se zajedno: *nijedan*. Na 189. strani genitiv plurala od reči *slušalac* dat je kao *slušaoca* a treba *slušalaca*. Na 264. strani govori se o akordantima kojima je poverena seča i *izrada* drveta, a drvo u ovom kontekstu (verovatno i inače) može samo da se *prerađuje*. Na s. 273 našla se odredba *s obzirom da*, a pravopisom je propisano da sklopovi *s obzirom* i *bez obzira* uvek idu sa predlogom *na*. Dušanić koristi ružan i gramatički u stvari **nepravilan** *futur* građen sa rečcom **da**: za to bi na s. 181 umesto da će nečiju molbu Gilferding *da prihvati* trebalo da stoji da će tu molbu on *prihvatiti*. Neka ovo nabranje grešaka bude okončano jednim dirljivim primerom: na 295. strani našao se superlativ *najglavniji*; time me je isto toliko potresao kao da je, primera radi, napisao *najdrveniji* ili *najoptimalniji*. Sa jednakom nelagodom nailazi se na konstrukciju na s. 623 sastavljenu od glagolske i obične imenice: „Pravi post...sastoji

se /i...u/ vršenju svih hrišćanskih vrlina“. Vrline se sigurno ne mogu *vršiti*; moguće je živeti u skladu sa njima ili ulagati napore da se one umnožavaju i šire. Ovde je - budući da se radi o jezičkim greškama – potrebna jedna uzgredna napomena. Pažljiv čitalac će primetiti da reč *stran(ica)* skraćujem kao *s.* iako je pravopisom propisano *str.* Kao što se vidi, to se ne čini iz neznanja nego zato što je „moj“ način skraćivanja ekonomičniji i što ima tu prednost da dozvoljava korišćenje skraćenice *ss.* kad se poziva ne na jednu nego na veći broj stranica.

Rečeno je da je to tek uzorak pravopisnih i gramatičkih grešaka. Toga kod profesora Dušanića ima podosta. U svetlu te činjenice deluje pomalo ironično njegov emfatično afirmativni citat iz propovedi Gavre Stojnića (Dušanić upotrebljava genitivski oblik *Gavra* za koji *osećam* da je neispravan, jer taj Gavro nije bio Crnogorac) gde poručuje da veru i nacionalnost treba braniti znanjem, i opet znanjem jezika. Na bi bilo loše da *svi* prihvatimo taj davno upućeni savet. Tom savetu, prema onome što je rečeno, a i prema onome što sledi, Dušanić se nije na pravi način odazvao. To ga ne legitimise kao obrazovanog čoveka. Neka i ovde bude pomenuta intrigantna empirijska zakonitost – korelacija opšte i naučne (ne)pismenosti. Ovaj drugi oblik nepismenosti kod njega i njegovih istomišljenika nastojao sam da pokažem u napred citiranim radovima, posebno u (Madžar 2016).

Ovim se ipak njegove greške u jeziku ne iscrpljuju. U svom, reklo bi se brzopletom, nizanju stranica on je na krajnje nezgodan način pomešao i pobrkao ijekavicu i ekavicu. To je učinio tako što je netačno citirao odgovarajuće izvore. Pošto mu je knjiga odista preopterećena (preko)brojnim citatima, onda se i tih nedozvoljenih mešavina ijekavice i ekavice našlo zaista mnogo, može se reći sijaset. Iz ove knjige se vidi da je profesor Dušanić iskreni vernik; ako je još neko sklon da pravopisne greške vidi i kao *grehove* (ja bih neke izveštače na radiju i televiziji po kratkom postupku *hapsio*, jer sam zbog njih i ja manje pismen nego što bih želeo), ostaje pod znakom pitanja kako će proći u onoj *daljoj* budućnosti. O nedozvoljenom brkanju ijekavice i ekavice ima dosta toga da se kaže.

Najpre ono što je posve očigledno. Neoprostiva je greška mešanja ijekavice i ekavice tamo gde tom mešanju očigledno nije mesto. On na mnogo mesta u ekavici citira tekstove za koje je sigurno da su napisani i objavljeni u ijekavici, kao što su oni iz *Bosanske vile* za koje je teško poverovati da su štampani u ekavici. Toga ima vrlo mnogo i daje utisak krajnje aljkavog i neodgovornog pisanja. Citirati sva ta mesta napravilo bi karikaturu od ovog osvrta, ali je odista efektno navesti mesto gde se ijekavica i ekavica javljaju u *istom citatu*. Tako se na s. 347 citira tekst izvesnog Vladislava Skarića i u njemu se zapažaju sledeće formulacije: „Onima koji se ogriješe...“, a malo dalje „neće mešati u red u crkvi...“ Sličan biser zapaža se i u jednom od brojnih citata mog prezimenjaka Bože Madžara (s. 405) gde se govori o *Sporazumu Srba muslimanske i pravoslavne vere*“ da bi se dva reda niže govorilo o „...zajedničkom radu na polju *vjersko-prosvetnog* (valjda *prosvjetnog*)...života“ (v. Šipka 2010, s. 922). Sigurno je da pomenuti Skarić nije mešao dva narečja, kao što nisu mogla da budu pomešana ni u naslovu citiranog sporazuma. Takvih neverodostojnih pretakanja izvorno ijekavskih tekstova u ekavicu ima sijaset, što svedoči o aljkavosti i nemarnosti rodoljubivo nadahnutog profesora Dušanića. Professore, ili se lati pisanja sa potrebnom akribijom i ozbiljnošću ili tu rabotu jednostavno batali!

Već je nagovešteno da profesor Dušanić, bar onako kako ja *osećam* i poznajem ovu jezičku sastavnicu, muška imena (i prezimena) neispravno menja po padežima. Jedna od ličnosti koje opisuje jeste i jedan Vojislav Šola (s. 455). Kod svih Srba izuzev onih u Crnoj Gori muška (prez)imena koja imaju formu ženskog roda menjaju se po padežima kao imenice ženskog roda. Trebalo bi, primera radi, da bude ...mišljenje Vojislava *Šole* a ne *Šola*. Npr. na s. 463 govori se o reakcijama na smrt Vojislava *Šola*. U knjizi toga ima još. Takvo odstupanje od bosanskog obrasca menjanja imena po padežima umanjuje autentičnost teksta i čini ga manje uverljivim. Dušanić će možda tvrditi suprotno, u kom slučaju nam ne preostaje ništa drugo nego da se udubimo u dvotomnik o dijalektima Pavla Ivića, pod uslovom da još dovoljno dugo živimo.

Najfrekventnije jezičke greške su ipak one koje se odnose na *inverziju enklitika*. Te greške su nažalost česte u našim pisanim

tekstovima, pa i u usmenoj komunikaciji. Iz velike učestalosti ovih grešaka u samoj knjizi vidi se da profesor Dušanić ne zna za ovo pravilo niti je svestan jezičke finese koja se sastoji u pratećoj inverziji. Moguće je da nije završio gimnaziju, gde se te stvari temeljnije uče, nego neku drugu srednju školu, što bi objasnilo greške u vezi sa inverzijom enklitika, ali ih ne bi opravdalo. Pravilo inverzije enklitika jasno je formulisano i nedvosmisleno utvrđeno (Klajn 2007, ss. 258-259). Enklitike su nenaglašeni glagoski oblici i zamenice, kao i rečca *li*. Pravilo je da se one fonetski naslanjaju na reči koje im slede. Rečenica se u opštem slučaju sastoji od više semantičko-fonetskih celina; između tih celina javlja se specifičan fonetski jaz koji po pravopisnom pravilu ne može da bude popunjen enklitikom. Zbog ove ortografske zabrane enklitika se mora staviti iza prve reči sledeće fonetske celine koja se nadovezuje na prethodnu. U tome se i sastoji inverzija. Bez inverzije taj jaz se zadržava i zjapi, a kad se u njega „smesti“ enklitika, nužno usledi jedan ružan nesklad, jedna disonanca koja remeti tekst i čini ga rogoibatnim i akustički neusaglašenim.

Sve rečeno postaje potpuno jasno kad se ilustruje na jednom od primera kojima ova knjiga odista obiluje. Tako se na 254. strani može pročitati ovakav tekst: „Ti bivši pravoslavci (Malorusi, kako su ih tada nazivali) **su uglavnom** bili Ukrajinci i Rusini...“. Ovo **su** je upalo u svojevrsnu fonetsku provaliju i čak se javlja kao smetnja pri glasnom čitanju. Pravilna varijanta ove rečenice bila bi „Ti bivši pravoslavci...**uglavnom su** bili...Inverzija je ovde vidljiva, a jednako je upadljiva i potreba za njom. Tih grešaka koje se sastoje u izostaloj inverziji puna je knjiga. Na prvih 100 stranica dalo se nabrojiti 14 ovakvih grešaka, a ima se utisak da su u ostatku teksta i frekventnije. Autoru preporučujem citiranu Klajnovu knjigu gde je ova jezička finesa iscrpnije razrađena.

*

U zaključku ovog osvrta može se, sa ovlašnom modifikacijom, parafrazirati uvodna najava u vezi sa ocenom Dušanićeve knjige. Uvodno je nagovešteno da će komentarisanje ove knjige teći u svojevrsnom janusovskom stilu. Taj diskurzivni tok tako je u osnovi i izgledao. U knjizi su uočene značajne i vredne stvari. Među tim pozitivnim dometima vredna je ponovnog pomena činjenica da je u

knjizi dato dosta informacija o režimu vlasti iz vremena otomanske imperije i o bitno drukčijem režimu iz vremena austrougarske okupacije. Iz oba ta tako različita perioda izneto je mnoštvo relevantnih činjenica na osnovu kojih može da se stekne potpuniji i dublji uvid u život i sudbinu srpskog naroda i njegovu tešku i rizičnu borbu za ostvarivanje nacionalnih aspiracija. Među tim težnjama one važnije imaju vekovno trajanje. Važnije od toga, knjigom je obuhvađena sama velika društveno-ekonomska promena izazvana okupacijom BiH iz 1878. godine. To je bezmalo jedinstven događaj, a svakako jedna od izuzetno retkih promena koje su proizvele radikalnu društveno-ekonomsku transformaciju. To je zapravo sistemska transformacija koja pruža priliku da se takoreći *in vivo* zapaze i odmere učinci jedne radikalne, skoro sveobuhvatne institucionalne promene u jednom arhaičnom socijalnom ambijentu. Važnije od toga, kroz opis te promene pokazuje se kakvu epohalnu vrednost im *vladavina prava* i kakve neslućene i neslućeno korisne učinke ona može da produkuje. Vrednost knjige sastoji se u mnoštvu informacija o privrednim i društvenim pomeranjima koja su tom sveobuhvatnom institucionalnom promenom izazvana. Izvesna kolateralna korist sadržana je i u informacijama o raznim aspektima privrednog i društvenog života srpskog, a i ostalog življa u BiH.

Janus, nažalost, ima i svoje drugo, odveć zatamnjeno lice. Ta njegova druga, *nepovoljna* strana u ovoj knjizi vidno je preteгла. Autor je propustio da obuhvati ono što je najvažnije, a to je šta je ova sistemska promena *generalno* donela na *ekonomskom* planu. On kao da je ovim izdao svoje pozvanje ekonomista. A odmeriti i proceniti *ekonomske* aspekte ove impresivne institucionalne promene bilo je najvažnije i njegovoj knjizi dalo bi najveću vrednost. Tu je doduše dat jedan fond detalja iz oblasti privrede i finansija, ali je to u knjizi pruženo nasumično i nesistematizovano, pa se time ne relativizuje ocena da je propuštena šansa da se obradi ono najvažnije. Informacije su sigurno oskudne, ali je nesumnjivo bilo mogućnosti da se na osnovu onog što je raspoloživo, makar u vidu aproksimativne skice, prezentira slika o tome šta je okupacija značila na planu *ekonomskog razvoja*, pa time i na planu transformacije u drugim oblastima života koje su sa privredom povezane mnoštvom funkcionalnih veza.

Sa žaljenjem se mora konstatovati da je knjiga loše sačinjena. Njena kompozicija je izvan potrebnih standarda, ona sadrži veliku masu opisa koji sa temom knjige nemaju nikakve veze, količina teksta povezana sa pojedinim temama van svake je srazmere sa inherentnom važnošću tih predmetnih sastavnica, a tekst je prosto nabacan bez minimuma potrebnog strukturiranja, sa delovima koji se bez ikakvih međunaslova i podnaslova protežu i na preko 70 stranica. Takav kaos u kompoziciji ne može se okarakterisati drukčije nego kao sablažnjiv. Jednako je sablažnjivo odsustvo smisla za meru koje autor pokazuje u opisivanju irelevantnih detalja. Sigurno je da ne može biti ni od kakvog interesa ime i prezime supruge nekog dalekog rođaka jedne ličnosti koja ni sama po sebi nije osobito važna. Jednako su bez interesa imena sveštenika koji su obavili obred sahrane neke od inače mnogobrojnih – za neke ukuse i *preterano mnogobrojnih* – u knjizi opisanih ličnosti. Izvesno odsustvo smisla za ono što je relevantno za pojedina knjigom obuhvaćena problemska područja - zaista jako, može se reći i drastično, smanjuje vrednost knjige.

Poseban problem, može se reći i velika slabost knjige jeste njena gramatička manjkavost i pravopisna nedoteranost. Kad je reč o kvalitetu pisanja, može se bez ograda reći da autor ima nešto što bi moglo da se nazove književnim darom, ali da se nije dovoljno obrazovao u gramatici i ortografiji. U osnovnom tekstu je rečeno, a ovde valja ponoviti, da mu je dobro ono što mu je dato od bogova a loše ono oko čega je morao sam da se potruži. U kompozicionim otklonima i skoro bizarnim deformacijama, u činjenici da je u knjigu natrpano mnogo materijala koji u nju s obzirom na *njen predmet i svrhu* jednostavno ne spada, a potom i u jezičkim greškama i nedovoljnoj pravopisnoj pismenosti sadržan je razlog za konstataciju iz drugog pasusa ovog zaključka – da je zatamnjena strana Janusovog lica u dometima i vrednostima ove knjige ipak preteгла. Ona sasvim neočekivano ima svojstva koja su sablažnjivo loša i drastično nepovoljna. Jedan broj tih karakteristika jednostavno je *neprihvatljiv i nedozvoljen*; teško je setiti se bilo koje druge knjige opterećene tako neuobičajenim a istovremeno krupnim, doslovno golemim nedostacima. To je razlog za opšti zaključak da ono što nije

dobro u toj knjizi vidno preteže nad onim što je u njoj vredno. Treba se nadati da autor nikada više neće napisati ovakvu knjigu.

Citirani izvori

1. Dušanić, J., Neoliberalizam i kriza. Lj. Madžar i M. Jakšić, (red.), *Globalna kriza i ekonomska nauka – neoliberalizam i alternative*. Prilog istoimenom savetovanju Akademije ekonomskih nauka (AEN) u sastavu Naučnog društva ekonomista Srbije (NDES) i Ekonomskog fakulteta u Beogradu, Ekonomski fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd, 2012, str. 79-94.
2. Dušanić, J., Neoliberalizam – ekonomska neefikasnost uz socijalnu neodgovornost i moralnu neosetljivost. Prilog savetovanju AEN *Liberalne i komunitarne opcije u institucionalnoj izgradnji i ekonomskoj politici*. Centar za izdavačku delatnost Ekonomskog fakulteta u Beogradu, Beograd, 2015, str. 57-80.
3. Dušanić, J., *Srbi Bosne i Hercegovine u XIX veku – borba za slobodu i ujedinjenje*. Poreklo, Beograd, 2018.
4. Fiskalni savet Republike Srbije, *Predlog mera fiskalne konsolidacije 2012-2016. godine*. 30. maja 2012. godine, Fiskalni savet, Beograd, 2012.
5. Klajn, I., Šipka, M., *Veliki rečnik stranih reči i izraza*. Prometej, Novi Sad, 2006.
6. Klajn, I., *Ispici pa reci – Popularna lingvistika*. Prometej, Novi Sad, 2007.
7. Madžar, Lj., *Antiliberalizam u 22 slike*. JP Službeni glasnik, Beograd, 2012.
8. Madžar, Lj., Avet neoliberalizma. Lj. Madžar i M. Jakšić, (red.), *op. cit.*, 2012a, str. 1-30.
9. Madžar, Lj., Moj obračun s njima: pošast preteranog državnog intervencionizma. Prilog savetovanju *Liberalne i komunitarne opcije...op. cit.* 2015, str. 11-56.
10. Madžar, Lj., *Moj obračun sa njima*. Alfa BK univerzitet i Univerzitet Donja Gorica, Beograd i Podgorica, 2016.
11. Madžar, Lj., Strane investicije u ekonomskoj politici Srbije. Prilog savetovanju NDES i EFB *Strane direktne investicije i*

privredni rast u Srbiji, R. Kovačević i M. Gligorić, (red.), Ekonomski fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd, 2016a.

12. Madžar, Lj., *Liberali i oni drugi – Alternativa koja to nije*. Alfa BK univerzitet, Beograd, 2018.

13. Perović, L., Na tragu srpske liberalne tradicije. Ko su i šta su bili srpski liberali sedamdesetih godina XX veka. L. Perović, *Dominantna i neželjena elita*. Dan Graf i Javna medijska ustanova „Radio-televizija Vojvodine“, Beograd i Novi Sad, 2015, str. 147-229.

14. Popović-Obradović, O., Koreni antimoderne političke kulture u Srbiji. L. Perović, *op. cit.* 2015, str. 399-409.

15. Prokopijević, M., Liberalizam, Lj. Madžar i M. Jakšić, red., *op. cit.* 2012a, str. 127-137.

16. Šipka, M., *Pravopisni rečnik srpskog jezika*. Prometej, Novi Sad, 2010.

**DEADLY MESSAGES FROM A GODFORSAKEN
HINTERLAND
- Reflections on History, Politics and Patriotism-**

Abstract

This text is an expanded review of a newly published book (Dusanic 2018). Its purpose and focus is demonstration of the significance of the rule of law through examination of effects created by its abrupt introduction. While acknowledging that a number of important and relevant details are given in the book, its principal conclusions are decidedly challenged. The period covered by the book contains a monumental institutional change, taking over of Bosnia and Herzegovina (B&H) by Austro-Hungarian Empire (K&K), which was a unique and precious change, conducive to examining the effects of this institutional overhaul on the economy and through well-known interdependencies on other spheres of social life. This extraordinary opportunity went unutilized and the chance to examine the performance of alternative institutions was wasted. The next criticism relates to the treatment of K&K occupation as an event, which badly damaged the Serbian national interests and prevented unification of Serbs with their home country Serbia. It is argued here quite to the contrary: the precious jump from the primitive, pre-civilization environment of the Ottoman Empire to the advanced and civilized society of the K&K has certainly brought significant betterment for all inhabitants of B&H and the author failed to bring out this crucial fact. His critique of the K&K impact, with reference to the fact that the occupation prevented all-Serbian unification, is simply ill conceived. It is also argued that unification of Bosnian and other Serbs with Serbia was not a feasible historical option and the absence of unification is not a legitimate reason for disparaging a truly favourable social change. Very unfavourable comments are also made at the badly implemented composition of the book, with incorporated large chunks of material, which are completely unrelated to the subject matter, and the purpose of the book. Such are, among other, his digressions on so-called neoliberalism and neo-colonialism. He blames these two worldwide arrangements for all principal evils of the present age without even bothering to define them. The reader is at pains in making out what the author is speaking about and it is questionable whether the author himself is conscious and clear in this respect.

Key words: *institutional order, international relations, national history, nationalist(ic) aspirations, patriotism, neocolonialism, neoliberalism.*

JEL classification: A13, B15, E02, E14